

**GURUKUL INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
RESEARCH JOURNAL**

ISSN No. 2394-8426
UGC Approved Journal No.48455
With International Impact Factor 2.254

Published by
Special Issue On

“Vivekanand”

-: Guest Editor :-

Dr. Yuvraj Ambadas Bhosale
Principal,
Ramkrishna Paramhansa Mahavidyalaya,
Osmanabad – 413501(M.S)

Available At-
<http://gurukuljournal.com/>
On Date – 11-09-2017

Index

Sr. No	Title	Author	Page No.
	Preface		1
	Guest Editor Personal Profile		2-3
1	R.K. NARAYAN'S GHOST STORIES: A CRITIQUE	Dr.A.B.Indalkar	4-6
2	महाराष्ट्रातील परधान आदिवासी जमात - संक्षिप्त आढावा	प्रा. एन. जे. नागभीडे	7-9
3	छोट्या राज्यनिर्मितीचे मुळ प्रादेशिक अस्मिता	प्रा. नितीन गायकवाड	10-11
4	महिला सबलीकरणामध्ये औद्योगिक प्रशिक्षण संस्थेची भूमिका	डॉ. विकास मोहन सरनाईक	12-14
5	Problems of Teaching Compulsory English Course to Large Classes in Colleges of Dr. B. A. M. University, Aurangabad with special reference to Osmanabad	Mr. B. H. Karhade	15-17
6	मानवी हक्क आणि आदिवासींची वंचितता - एक चिंतन	प्रा. बैनवाड एस. पी.	18-20
7	Historical Consciousness in Salman Rushdie's Midnight's Children	Dr. L. V. Bhargande	21-24
8	साहित्य और समाज का सह संबंध	डॉ. केशव क्षीरसागर	25-29
9	भारतातील स्त्री मुक्ती चळवळीपुढील आव्हाने	प्रा. उगीले माधव उत्तमराव	30-32
10	A Problem of Child Labour in Solapur City	Shri. D. M. Shinde	33-36
11	अनुवाद प्रक्रिया स्वरूप आणि समस्या	प्रा. राजा निवृत्ती जगताप	37-41

Foreword

At the outset, we take the opportunity to put on record the valuable contributions in the form of research papers made by the teachers/researchers from Shri Swami Vivekanand Shikshan Sanstha's Ramkrishna Paramhansa Mahavidyalaya, Osmanabad. This special issue, 'Vivekanand', has included enlightening research papers based on various issues/topics and the objective of this special issue is to investigate new and innovative trends in languages, literature and social science. We hope the articles in this issue would help the students, teachers, researchers and others as well.

We would like to express our sense of gratitude to the Chief editor Mr. Mohan Gitte for giving us opportunity to publish the special issue 'Vivekanand'. We wish to express our sincere thanks to the authorities of Shri Swami Vivekanand Shikshan Sanstha, namely Hon. President Chandrakant Dada Patil, Minister for Revenue, Government of Maharashtra, Hon. Executive President Prin. Abhaykumar Salunkhe, and Hon. Secretary Prin. Sou. Shubhangi Gavade for their encouragement and moral support.

Hope this special issue will prove to be a great asset to all teachers, research scholars and students.

Dr. Y. A. Bhosale
Principal,
Ramkrishna Paramhansa Mahavidyalaya,
Osmanabad (MS)

Place: Osmanabad

Date: 11 September, 2017

Guest Editor's Biodata

Name:- Dr. Yuvraj Ambadas Bhosale

Designation:- Principal

Address:- Ramkrishna Paramhansa Mahavidyalaya, Osmanabad – 413501(M.S)

Date of Birth:- 20th August 1956

Education Details:- M.Sc. Ph.D.

B.Sc.	Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University, Aurangabad	April/May – 1977	First Class
M.Sc.	Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University, Aurangabad	April/May – 1978	First Class
Ph.D. (Zoology)	Shivaji University, Kolhapur	1993	

Experience:-

- August 1978 to September 1986 Junior College Lecturer
- 5th September 1986 Senior College Lecturer
- 6th April 2002 to till date Principal

Principal transfer approval No:-Acad/Affil/MK/2011-2012/35930-33

Date:-01/03/2012

NAAC:-

- Four times faced the NAAC peer team as the Principal
- Nine times faced the NAAC peer team as the Member of Management

Grade Obtained from NAAC:-

Raje Ramrao College, Jat, Tal-Jat, Dist-Sangali	'B' Grade	2003-2004
Dr. Bapuji Salunkhe College, Miraj, Tal – Miraj, Dist.- Sangali	'C++' Grade	2004-2005
Dr. Bapuji Salunkhe College, Miraj, Tal – Miraj, Dist.- Sangali	'B' Grade	2009-2010
Ramkrishna Paramhansa Mahavidyalaya, Osmanabad	'A' Grade	2012-2013

Awards:-

- Jagar Janivancha District level:- 1st Prize – 2012-2013
University level:- 1st Prize – 2012-2013
- Jagar Janivancha District level:- 1st Prize – 2013-2014
University level:- 2nd Prize – 2013-2014
- CPE Phase II for Ramkrishna Paramhansa Mahavidyalaya, Osmanabad from UGC

- d) University Level Avishkar competition continuously 3 times achieved the awards at University Level.
- e) Research, International Conference at Singapur 12,13 & 14th May, 2017 Gives the Jury Award for Poster Presentation & gives the Lifetime achievement award.

Publication:- Two Books

- a) One Reference Book in Zoology and second Medical Entrance (1993)
- b) Four Research Paper during the Completion of Ph.D.

Dr.Yuvraj Ambadas Bhosale
Principal

R.K. NARAYAN'S GHOST STORIES: A CRITIQUE

Dr.A.B.Indalkar

Head, Deptant of English
Ramkrishna Paramhansa Mahavidyalaya,
Osmanabad. (MS)India.413501
Email:indalkar.supriya7@gmail.com

Abstract:

Beliefs and superstitions are part of Indian culture. There was a time when ghosts, devils, evil spirits and evil eyes had got sanction in the society but nowadays they are treated as superstitions. Even in modern India there are some people who believe in ghosts, devils, etc. But the India in which R.K. Narayan was brought up was rampant with such beliefs. So it is but natural that supernatural beings figure in the early novels and short stories of Narayan. Narayan is well aware of mysteries prevalent in his fictional town. In fact the form of the story itself is accommodative of mystery, suspense and unexplainable secrets. In his stories Narayan creates a sense of the eerie to be felt naturally. His ghost stories are narrated humorously; they are horror tales with a difference. Narayan's eerie stories have a supernatural basis, but, it is to be taken into account that they are humorous. Moreover, most of the ghost stories are narrated by The Talkative Man. The paper aims to evaluate R.K.Narayan's short stories like 'Old Man of Temple', 'Old Bones', 'The Level Crossing', 'An Accident' and 'Neighbour's Help'.

Keywords:

Ghost, eerie, supernatural, spirits, evil, suspense, mysterious, horror, curiosity, Talkative Man.

In R.K.Narayan's short story **Old Man of the Temple** (Under the Banyan Tree and Other Stories) The Talkative Man narrates the event while he was returning from Kumbum in a hired taxi. The taxi driver named Doss suddenly stops the car near a ruined temple and there a ghost enters his body. He calls himself Krishna Battar and tells the Talkative Man that he is eighty years old. Even he does not know how to drive the modern chariot i.e. car. Further he provides information about his glorious past-how the king Vishnu Sharma visited his temple for the Annual Festival but nowadays nobody cares. He had a wife named Seetha. He was knifed by the robbers. But, somehow he managed to return to the temple and since then he has been there. The Talkative Man urges him to join his wife who is dead. Accordingly the ghost in the body of driver disappears and Doss comes to his senses. Thus Narayan shows his penchant and surprise in the story. The significant aspect of the story is The Talkative Man's guiding the ghost to the land of the dead. At the same time, Narayan's love for the grotesque and bizarre seems to be humorous.

Again in the story **Old Bones** the ghost enters the body of the Talkative Man's nephew's body in a deserted dak bungalow. The caretaker of the building is an old man who talks about the mysterious nature of the dak bungalow. The eerie atmosphere is created with the rattling and battering of the shutters. The ghost in the body of the narrator's nephew asks him to dig up the bones that lie buried under a heap and throw them into a well. The wish of the ghost is that his bones should not be defiled. Further, the ghost provides information about his murder. The caretaker had killed Murugesan (ghost) for the sake of money. The Talkative man's nephew comes to normalcy the following day when he mentions the name of Murugesan; the caretaker realizes that he would come in trouble if the narrator informs the police about the event, so he

requests the narrator not to do so. After all, the truth comes out by supernatural revelation. Here we are reminded of Shakespeare’s ‘Hamlet’ in which the ghost of Hamlet’s father informs him about his murder by his own brother.

Supernatural beings also figure in the early novels of Narayan. In **Swami and Friends** when the hero is caught in the forest after disappearing from his school, he gets an experience of ghost or devil at night. Even in modern times people often talk about certain places where accidents occur frequently. Such places, people believe, are ruled by ghosts or evil spirits. This is well illustrated in the stories like **The Level Crossing** and **An Accident**.

In **The Level Crossing** the child is lost and its mother, out of grief, turns insane and dies. Since then a large number of deaths have occurred on the day of child’s death. The spot is supposed to be mysterious and inauspicious. The ex-gatekeeper’s children get crushed under the train despite the care he had taken. His wife cannot bear the grief so she also dies of shock. At the time of night, the ex-gatekeeper commune with his dead wife and children at the level crossing and is also able to see the spirit of the mad woman.

It is believed that a man who dies an unnatural and untimely death or commits suicide is sure to become an evil spirit and trouble others. Like human beings ghosts are also of good and bad nature. Good ones never harm people while those of bad nature are always in search of occasions to trouble people. In the story **An Accident** a driver, Arul Doss dies in the accident in the hill base where the narrator’s car breaks down. As it is the time of night and nobody is there to help him, the narrator is about to abandon the car. To our surprise, there comes a driver named Arul Doss who repairs the car in the pitch dark and also informs the narrator that the driver named Arul Doss met with an accident some time back because of the evil nature of the place, further, he requests the narrator to explain the master that Arul Doss was not drunk while driving the car when the accident occurred. The next day when the narrator meets the master, he is sure that Arul Doss was drunk when he met with an accident. The readers are wondered whether the ghost of Arul Doss came to rescue the narrator and repaired the car at the time of night or some other person helped him. Narayan creates suspense and arouses the curiosity of the readers. It is mysterious that the ghost of Arul Doss is restless and wants to wipe away the bad impression left behind on the master’s mind. The ghost in Narayan’s story seems to be good one and he comes to the rescue of the narrator.

Neighbour’s Help is an excellent short story about two friends. The Talkative Man and his close friend Ekambaram were very close to each other. Unfortunately, Ekambaram dies and before he takes his last breath, he requests the Talkative Man to look after his children and hands over him ornaments and some papers. But he does not keep his word and also decides not to allow silly sentimentality upset his finance. The greed overpowers him and he exploits his friend’s children. It is at this time, the ghost of Ekambaram appears and mends The Talkative Man’s ways so that his children will not be exploited and troubled. Here in this story, the ghost acts as a good human being. The eerie atmosphere created by Narayan is apt and the author highlights man’s greed for money and gross materialism. At the same time, poetic justice is maintained by punishing the narrator who suffers a loss of 1500 rupees. **Neighbour’s Help** is not only the supernatural tale but it deals with some basic human sympathy. It is to be noted that Narayan’s ghost or evil spirit is not bad one but acts as guardian angel.

In conclusion, we can say that Narayan’s ghost stories are dominated by the impulse to bridge the gulf between life and after life and his focus is on sheer entertainment of his readers. **Old Man of the Temple**, **an Accident** and **Old Bones** are supernatural or mysterious

stories but it is clear that instead of becoming horror tales, these remain amusing and humorous stories of pure entertainment. The remark of Trivedi and Soni about Narayan’s ghost stories is significant. “Narayan’s handling of the supernatural creates the proper atmosphere. His ghost stories deserve admiration for their appropriate atmosphere, telling phrases and vivid descriptions. When we read them there is a willing suspension of disbelief. **Narayan has humanized the ghosts so they listen to reason, argue and cause no harm.**”

References:

- 1) Atma Ram (ed.). *Perspectives on R.K.Narayan*, Ghaziyabad: Vimal Prakashan,1984.
- 2) Mohan G. Ramanan. *Contemporary Indian Writers in English, R.K. Narayan: An Introduction* , New Delhi : Cambridge University Press India Pvt. Ltd. 2013
- 3) Murli Das Melwani. *Themes in the Indian English Short Story, A Historical and Critical Survey*, Bareilly: Prakash Book Depot, 2009.
- 4) Narayan .R.K . *Under the Banyan Tree and Other Stories*,Chennai: Indian Thought Publications, 2011
- 5) Narayan .R.K . *An Astrologer’s Day and Other Stories*, Mysore: Indian Thought Publications, 1964
- 6) Sharma, Dr. Disha. *Short Stories of R.K.Narayan, Themes and Techniques*, New Delhi : Satyam Publishing House

महाराष्ट्रातील परधान आदिवासी जमात- संक्षिप्त आढावा

प्रा. एन.जे. नागभिडे

इतिहास विभाग

रा.प.महाविद्यालय उस्मानाबाद.

E- Mail -nagbhide.nil@gmail.com

मो नं.९४२०१७९६७९

घोषवारा (Abstract):-

भारतात प्रदेशनिहाय विभिन्न जमाती आढळतात त्यांच्या भाषा, रूढी, प्रथा, परंपरा, वेशभुषा, अचरण पध्दती इ. वेगळेपण आढळते. त्याच प्रमाणे महाराष्ट्रात सुद्धा आपणास एकूण ४६ आदिवासी जमाती आढळतात. उदा. गोंड, परधान, भिल्ल, कोलाम, आंध, महादेव कोळी, कोरकू, ठाकर, हल्बा, कातकरी, पारधी, गावीत, तडवी इ. या आदिवासी जमाती मध्ये जमात निहाय स्वतंत्र चालिरिती प्रथा परंपरा रूढ झालेली आढळते. एवढेच नव्हे तर प्रत्येक जमात एका विशिष्ट भुप्रदेशात वास्तव्यास असलेली आढळते. उदा. सातपुडा पर्वत रांगामध्ये आपणास महादेव कोळी, भिल्ल, कोकणा, गावित, तडवी, ही जमात आढळते. तर सह्याद्रीच्या पर्वत रांगामध्ये व कोकणात कातकरी, ठाकर वारली, कोकणा, कोकणी जमाती आढळतात. त्याचप्रमाणे विदर्भ व मराठवाडा या भागात गोंड, परधान, आंध, कोलाम ही जमात विशेषत्वाने आढळते.

परधान जमाती संदर्भात फारशे संशोधन झालेले नाही. महाराष्ट्रातील परधान जमात सामाजिक आर्थिक, शैक्षणिक व राजकीय अनुषंगाने उपेक्षित, वंचित, मागास आहे. या जमाती संदर्भात जो काही उल्लेख केला गेला आहे. त्याची स्वतःची एक मर्यादा आहे ती मर्यादा व उणीव या संशोधनाच्या माध्यमातून भरून काढण्याचा प्रयत्न आहे.

महत्वाचे शब्द (Key words) :- परधान, झुलवे, किंगरी, ढेमसा, भोवला, पेण पध्दत उपेक्षित, मागास, कोलाम, गोंड.

प्रास्ताविक :-

भारतातील आदिवासी जमातीचा अभ्यास केला असता, आपणास प्रदेशनिहाय भिन्न, भिन्न जमाती आढळतात. त्यांच्या भाषा, रूढी, प्रथा, परंपरा, वेशभुषा, आचरण पध्दती, चेहऱ्याची ठेवण इत्यादी मध्ये सुद्धा वेगळेपण आढळते. या पार्श्वभूमीवर परधान या जमातीचे निरीक्षण केले असता. आपणास ही जमात भारतात मुख्यत्वे चार प्रदेशात आढळते. उदा i) मध्य प्रदेश (सेवेनी, मांडला, छिन्दवारा, होशीगाबाद, बेतुल,बालाघाट आणि जबलपूर जिल्हा) ii) छत्तीसगढ (रायपूर आणि बिलासपूर जिल्हा) iii) तेलंगणा (आदिलाबाद जिल्हा) iv) महाराष्ट्र (विदर्भ, मराठवाडासह इतर प्रदेशात अल्प प्रमाणात)

रसेल- हिरालाल यांच्या " The Tribes and castes of the central provinces of India " या ग्रंथात तसेच स्टेफन फक्स, व्हॅरियर एल्विन, रेव्ह - हिस्लॉप, रिचर्ड टॅपल व ग्रीगसन, यासारख्या पाश्चात्य संशोधक - अभ्यासकांनी या जमातीचा सर्वांगीण अभ्यास करून ग्रंथ निर्मिती करून ठेवली आहे. तसेच डॉ. बी. एच. मेहता, डॉ. इरावती कर्वे, डॉ. एस. आर. मुरकुटे डॉ. गोविंद गारे, व्यंकटेश आत्राम व इतर कांही अभ्यासक - संशोधकांनी लिहिलेल्या ग्रंथामधून व शासकीय गॅझेटियर्स, वेगवेगळ्या आयोगांनी सादर केलेले रिपोर्ट्स इत्यादीमधून परधान जमाती विषयीचा तपशील प्रसिध्द झालेला आहे.

भारत सरकारच्या १९८१ च्या जनगणनेनुसार या जमातीची लोकसंख्या ११,१६,९१९ तर महाराष्ट्रात १९८१ मध्ये ९८६८५ ऐवढी होती. तेव्हा या जमाती संदर्भात विविधांगी अभ्यास होणे अपेक्षित आहे.

उद्दिष्टे :-

- परधान जमातीची उत्पत्ती व विकास - ऐतिहासिक आढावा घेणे
- परधान जमातीच्या सामाजिक व धार्मिक जीवनाचा आढावा घेणे.
- परधान जमातीच्या आर्थिक व सांस्कृतिक जीवनाचा आढावा घेणे.

परधान - उत्पत्ती व विकास :

परधान ही मुलतः गोंड जमातीची उप-शाखा आहे. परधान हा शब्द संस्कृतमधील "प्रधान" या शब्दाचे अपभ्रष्ट रूप असल्याचे मत रसेल - हिरालाल यांनी त्यांच्या " The Tribes and castes of the central provinces of India " या ग्रंथात नोंदविले असून, शासन दरबारी, शालेय रेकॉर्ड्स, व साहित्यात मात्र या जमातीची नोंद "परधान" अशीच झालेली आहे.

परधान जमातीच्या उत्पत्ती संदर्भात एक आख्यायिका किंवा मतप्रवाह आपणास असा आढळतो की, एका दिवशी सात गोंड भाऊ त्यांच्या देवाच्या पुजेसाठी बसले परंतु त्यांना देवाने काही दर्शन दिले नाही, तेव्हा या सातपैकी एकाने लाकडापासून एक वाद्य बनविले जो किंगरी/ किंगडी/ किकरी या नावाने ओळखला जातो, तो वाजवू लागला तेव्हा देवाला हे वाद्य संगीत आवडून तो त्या सर्वांना

दर्शन देण्यासाठी आला. तेव्हा पासून किंगरी वाद्य आणि देवाची पुजा करण्याचा मुख्य अधिकार या भावाला देण्यात आला. एकंदरीत या सात गोंड भावांपैकी हा मोठा गोंड भावांचा मुख्य ठरला किंवा परधान (प्रधान) ठरला .

वरील आख्यायिकेचा मुख्य विचार या सात गोंड भावांमध्ये अधिकाराचे विभाजन करण्याचा हेतू आहे. परधान ही जमात विशेषत्वाने गोंड राज्यात मुख्य प्रधान/ मंत्री म्हणून गोंड राजाला सल्ला, मार्गदर्शन, धार्मिक विधी, लग्न विधी इत्यादी कार्य पार पाडत असे.

सामाजिक व धार्मिक जीवन :

परधान जमात ही महाराष्ट्रात मुख्यतः शेतमजूर व अल्पप्रमाणात शेती व बीगर शेती कामे करून आपला उदरनिर्वाह करीत असल्याचे आपणास आढळून येते. या समाजाची आर्थिक परिस्थिती दयनीय असल्याने शिक्षणासंदर्भात उदासिनता दिसून येते. ही जमात मुख्यतः ग्रामीण असली तरी दारिद्र्याचा परिणाम म्हणून या समाजातील लोक शहराकडे स्थलांतरित होतात.

विवाह पध्दत :-

विवाहा संदर्भात या जमातीत " देव - पध्दतीचा" काटेकोर अवलंब केला जातो. समान देव असल्यास विवाह पूर्णतः नाकारला जातो. विवाह विधी मुख्यतः मुलाच्या घरी होत असते. विवाहात "भोवला पध्दत" प्रचलीत आहे. या मध्ये वधु आणि वर दोघे मातीने तयार केलेल्या चौकोनी बैठकी भोवती अनुक्रमे पाच फेऱ्या घेता यास भोवला पध्दत असे म्हणतात. या पध्दतीचा अवलंब करून विवाह विधी पार पडते, काही अंशी आंतर जातीय व आंतरधर्मीय विवाह होतात. परंतु या विवाहांना संमती मिळत नाही.

धार्मिक जीवन :-

परधान समाजात "देव/ पेण पध्दत" याचा अवलंब केला जातो. म्हणजे सात देव, सहा देव, पाच देव, चार देव या देवांवरून विशिष्ट अडनाव असलेल्यांचा एक समुह तयार होतो. उदा.

सात देव :

i) मेश्राम ii) कनाके iii) सोयाम / शिंदे iv) मडावी v) धुर्वे vi) पुरके vii) मरसकोले viii) पंधरे ix) जुमनाके x) कुळसंगे xi) तिराणकर

सहा देव :

i) गेडाम ii) अत्राम iii) उइके/केळकर iv) तोडसाम v) कुडमेथे

पाच देव :

i) डोंगरे/ कुमरे ii) घोडाम iii) किनाके iv) परचाके v) आरके

चार देव :

i) कोवे ii) केराम iii) सीडाम / चौधरी iv) मंगाम v) पोयाम vi) नैताम vii) तलांडे viii) टेकाम

उपरोक्त देव पध्दतीच्या अनुषंगाने प्रत्येक देव समुहांचा एक विशिष्ट कुलदैवत असतो. उदा. शिवशंकर, कालिका, नागदेवता, अंबा, रेणुका, भीमदेव, मोठा भीमदेव, लहान भीमदेव इत्यादी.

परधान जमातीत साधारणतः नोव्हेंबर ते जानेवारी या कालखंडात वनदेवतेची पूजा केली जाते. वनदेवतेच्या पुजेसाठी या जमातीतील लोक सामुहिकरित्या दोन दिवसांसाठी जंगलात जावून पारंपारिक पध्दतीने ढोल, किंगरी, सुरनाई इत्यादी. वाद्यांसह नृत्य गायन करीत आपल्या वनदेवतेच्या पूजेत बकरी, कोंबडा यांचा बळी देतात.

आर्थिक व राजकीय जीवन :-

महाराष्ट्रातील २०११ च्या जनगणनेनुसार एकूण आदिवासी लोकसंख्या १०५१०२१३ म्हणे एकूण लोकसंख्येच्या ९.४% आहे. तर आदिवासीमधील उप जमाती घटकाची लोकसंख्या १९८१ च्या जनगणनेच्या आधारे परधान जमातीची लोकसंख्या ९८६८५ होती आज त्या संख्येत वाढ झाली असली तरी परधान जमातीमध्ये शेती करण्याचे प्रमाण अल्प असल्याने व शेत मजुरी किंवा बिगर शेतीय कामे करणे. आणि दुय्यम किंवा निम स्तरीय प्रशासकीय नोकरीत काम करीत असल्याने आर्थिक परिस्थिती हलाखीची, दयनीय व उपासमारीची आढळते. तसेच महाराष्ट्रात परधान जमात हा लोकसंख्येच्या दृष्टिने अल्प असून तो विभिन्न प्रदेशात विभागलेला आहे. आर्थिक व शैक्षणिक मागासलेपणामुळे या जमातीत राजकीय जाणीवा प्रगल्भ झाल्या नाहीत.

सांस्कृतिक योगदान :

आदिवासी समाजातील विभिन्न जमातीत त्यांची स्वतःची अशी विशिष्ट लोकगीते, लोककथा, लोकनृत्य व वाद्य संगीत आढळून येतात. त्याचप्रमाणे परधान जमातीत त्यांच्या परधान बोली भाषेत लोककथा, लोकगीते यांची रचना झालेली आढळते. या जमातीमध्ये किंगरी व ढोल हा वाद्य लोकप्रिय असून, दिंडार व डेमसा ही लोकनृत्य केली जाते.

झुलवे :

आदिवासी लोकगीतांच्या समृद्ध दालनाचा एक सुशोभित व आकर्षक कप्पा म्हणजे गोंड व परधान या दोन्ही जमातींच्या काव्य प्रतिभेतुन झुलव्यांची उपज आहे. परधानांच्या मराठी भाषेतील झुलव्यांचे त्यांच्या रूपानुसार खालीलप्रमाणे वर्गीकरण केले जावू शकते.

- i) अध्यात्मिक धारा जोपासणारे झुलवे.
- ii) पौराणिक संदर्भ घेऊन आलेले झुलवे.
- iii) सांस्कृतिक दर्शन घडविणारे झुलवे.
- iv) समाज प्रबोधन करणारे झुलवे.
- v) विनोदनिर्मिती करणारे झुलवे.

सारांश :-

परधान जमातीची आर्थिक परिस्थिती दयनिय असल्याने शिक्षणापासून वंचित तसेच राहणी मानाचा दर्जा निम्नस्तरीय, नियमित रोजगारापासून वंचित, अनिष्ट प्रथा, परंपरा यात भरकटलेला आहे. स्त्रीयांमध्ये शिक्षणाचा अभाव असल्याने या जमातीत त्यांना दुय्यमत्व, एकंदरीत सामाजिक दृष्ट्या ही जमात दुर्लक्षित, वंचित, उपेक्षित आहे.

आढाने :- i) दारिद्र्य ii) शिक्षण iii) आरोग्य iv) अनिष्ट रूढी, प्रथेचे प्रचलन

संदर्भ ग्रंथ सुची :-

- 1) Russell, R.V. and Hiralal R.B. "The Tribes and Castes of the central provinces of Indian", Vol. IV, Rajdhani Book Center, Delhi 1975.
- 2) Raghvaiah. V, "The Problems of criminal Tribes," popular prakashan, Mumbai, First Edition 1949.
- 3) Einthoven R.E., " The Tribes and castes of Bombay, Cosmo Publication Vol3, Delhi, 1975.
- 4) Law bimla churn " Tribes in ancient india," Bhandarkar Oriental Research institute, Pune Second Edition, 1973.
- 5) Thurston Edger, " Caste and Tribes of southern India", Cosmo Publication Delhi, 1975.
- 6) Jain Prakash Chandra, " Social Movements Among Tribal's ", Rawat publication, Jaipur, 1991.
- 7) Murkute. S.R" Socio Cultural Study of Scheduled Tribes : The Pardhans of Maharashtra., Mittal Publication, New Delhi, 1990.
- ८) डॉ. तुमराम विनायक, " परधान आदिवासींचे झुलवे
- ९) पितांबर कोडपे: अदिवासी लोकजीवन, आदिवासी समाज: समाज, संस्कृती आणि साहित्य, संपा. वैजनाथ अनमुलवाड, इसाप प्रकाशन, नांदेड २०१२.
- 9) Census Of India, 1981 Delhi: Government of India

Gazetteer :

- 1) Maharashtra State Gazetteer, Aurangabad District, Government of Maharashtra Bombay 1977
- 2) Maharashtra Gazetteer Of Bombay State, Kolhapur District, Vol 24, Directorate of Government Printing, Bombay, 1960.

छोट्या राज्यनिर्मितीचे मुळ प्रादेशिक अस्मिता

- नितिन गायकवाड

पीएच. डी. संशोधक विद्यार्थी,
राज्यशास्त्र विभाग,
रामकृष्ण परमहंस महाविद्यालय,
उस्मानाबाद.
मो.नं.९४०३१५७३९५

◆ प्रस्तावना :

भारतीय राज्यघटनेने संघराज्यात्मक शासन व्यवस्थेचा स्विकार केला आहे. प्रबळ केंद्र व्यवस्था स्विकारल्यामुळे संघराज्य व्यवस्थेस अर्ध संघराज्य म्हटले जाते. घटनाकारांना जरी एकात्म संघराज्य व्यवस्था निर्माण करावी लागलि असली तरीही त्यांना सहकार्यात्मक संघराज्य व्यवस्था अभिप्रेत होती परंतु केंद्र प्रबळ व्यवस्थेत भारतीय राजकारणातील विविध पक्षांची भूमिका त्यांचे राजकारण हा राजकिय प्रक्रियेचा ठाचा महत्वाचा ठरतो. “स्वातंत्र्योत्तर टप्प्यात छोट्या राज्यांची मागणी कमी-अधिक प्रमाणात, गेल्या अनेक वर्षांपासून चळवळीच्या माध्यमातून, हिंसात्मक आंदोलनाच्या माध्यमातून येताना दिसतात”¹ या मागण्यासाठी राजकिय पक्ष विविध अस्मिता उभ्या करताना आढळतात. यामध्ये भाषिक वेगळेपण सांस्कृतिक वेगळेपण, प्रादेशिक अस्मिता, सामाजिक व आर्थिक मागसलेपणाचा वापर योग्य पद्धतीने केला जातो. यामुळे छोट्या राज्यनिर्मितीचे मुळ हे प्रादेशिक अस्तित्वात त्यासंबंधी निर्माण होणारे प्रश्न छोट्या राज्यांच्या निर्मिती मधुन राजकीय व्यवस्थेत धोका निर्माण झाला का ? किंवा छोटी राज्ये आर्थिक दृष्ट्या स्वावलंबी होऊ शकतील का ? या प्रश्नांचा अभ्यास करता येईल.

◆ उद्देश :

प्रस्तुत लेखात छोट्या राज्यनिर्मिती साठी कारणीभूत ठरणाऱ्या घटकांचा अभ्यास करता येईल.

◆ गृहितक :

प्रादेशिक अस्मितांच्या मुळे घटकराज्यांची मागणी अधिक तिब्रतेने होत आहे.

भाषिक, आर्थिक, सांस्कृतिक, घटकावर प्रादेशिक पक्ष अस्मिता उभा करुन राष्ट्रीय व प्रादेशिक राजकारणात सत्ता हस्तगत करताना दिसतात. या सर्वघटकांचा अभ्यास शोधनिबंधात करण्यात येणार आहे.

१) स्वातंत्र्योत्तर राज्य पुनर्रचना आयोग :

ब्रिटीशांनी त्यांच्या सोयीने प्रांत निर्माण केले होते. परंतु ते तसेच आपण स्विकारले पण स्वतंत्र तेलगु भाषीक आंध्रप्रदेशाच्या मागणीसाठी पोद्दीश्रीरामल्लू यांचा उपोषणामध्ये मृत्यु झाला व १९५२ मध्ये आंध्र प्रदेशाची निर्मिती करण्यात आली व २९ डिसेंबर १९५३ राज्य पुनर्रचना आयोग निर्माण केला या आयोगाने आपला अहवाल ३० सप्टेंबर १९५५ सादर केला केंद्र सरकारने तो १९५६ मध्ये स्विकारला भाषिक जनसमूहाच्या आधारावर ‘एक भाषा एक राज्य’ असे करण्याचे ठरवले. त्यामुळे देशातील समूहा-समूहातील भाषिक संघर्ष संपुष्टात आणुन १४ राज्ये आणि सहा केंद्रशासित प्रदेश निर्माण करुन देशातील विविधतेत एकता हे स्वप्न साकार झाले हीच राज्य पुनर्रचना आयोगाची फलश्रुती म्हणावी लागले”^२ परंतु यामध्ये महाराष्ट्र व कर्नाटक मधील बेळगाव प्रश्न हा उनुतरीत राहिला हा अपवाद म्हणावा लागेल. डॉ.बाबासाहेब आबडेकरांची भूमिकाही राज्य पुनर्रचना आयोगास अनुकूल होती ‘एक राज्य एक भाषा’ असावी असे त्यांचे ही मत होते परंतु त्यांनी मोठ्या घटकराज्यांऐवजी छोट्या घटकराज्यांची निर्मिती व प्रशासकीय सुलभतेसाठी महत्वाची ठरते हे मत नोंदवले.

२) विकासाचा प्रादेशिक असमतोल :

राज्य पुनर्रचना आयोगानुसार सुरवातीस १४ घटकराज्य व ६ केंद्रशासीत प्रदेश असतित्त्व आले असले तरी नंतरच्या कालवधीत १९७१ मध्ये मेघालय, मणिपुर, त्रिपुरा, १९८६ मिझोराम, अरुणाचल प्रदेश १९८७ गोवा, २००० मध्ये उत्तराखंड, छत्तीसगढ, इ पारखंड व अलिकडील आंध्रमधुन-तेलगंगा ही राज्ये केवळ भाषिक अधारावर निर्माणा झाली नसुन प्रादेशिक असमतोल विकासामधून यांच्या मागण्या पुढे आल्या होत्या. राजकीय नेतृत्वाचा दुरदृष्टीचा अभाव, राष्ट्रीय पक्षांच्या मर्यादीत भूमिका यामुळे प्रादेशिकवादास अधिक उत्तेजन मिळाले यामधुन महाराष्ट्रातुन विदर्भ, उत्तराप्रदेशातून-पूर्वाचल, प-बंगालमधून-गुरखालँड, आसाम-बोडोलँड इत्यादी छोट्या राज्यांच्या मागण्या अधिक तिब्रतेने समोर येत आहेत. राज्यनिर्मितीचा अधिकार संसदेचा आहे. परंतु आघाडी सरकार असतित्वात आल्यामुळे राज्यनिर्माण करणे सध्या कठीण होत आहे.

३) आर्थिक विकासाचा निकष :

छोट्या घटकराज्याची मागणी राज्यातील काही भागाचे मागासलेपण, आर्थिक विकासातील दरी या अधारावर जविन नविन घटक राज्यांची मागणी केली जाते. परंतु छोटी राज्य असतित्वात आली तर प्रशासकीय यंत्रणेची उभारणी कायदा व सुव्यवस्थेचा प्रश्न यासाठी निधीची आवश्यकता असते खरे पाहता राज्याचा विकास तेथील नैसर्गिक साधनसंपत्ती, औद्योगिक उत्पादन यावर असते. देशातील सर्वच राज्ये केंद्र सरकार व आर्थिक विकासासाठी आवलंबुन आहेत पण राज्यातील नेतृत्वाने हा असमतोल विकास, मागासलेपण दुर केले तर राज्यनिर्मीतीची मागणी गैरलागू ठरते. “मागासलेपणाच्या अधारावर नवीन राज्य निर्माण करण्याचा युक्तिवाद वरकरणी तत्काळ पटणारा आणि विकासासाठी भुरळ पाडणारा असला तरी तो अनेक कारणांनी अडचणीचा ठरू शकतो”^३ यामुळे राजकीय व्यवस्थेसमोर नविन पेच निर्माण होत आहे. परंतु प्रादेशिक राजकिय पक्ष राजकारणात सक्रिय होण्यासाठी या गोष्टींचा वापर करताना दिसत आहे.

४) प्रादेशिक पक्षांची अस्मिता :-

भारतीय राजकीयव्यवस्थेतील पक्षीय स्वरूप बदलत आले आहे. यामध्ये १९६७ मध्ये राज्यात अघाडी सरकाराचे प्रयोग झाले. परंतु राष्ट्रीय पक्षांच्या शक्ती १९९० च्या दशकात क्षीण झाल्या व प्रादेशिक पक्षांचा विस्तार झाला. ‘नव्वदीच्या दशकातील बदलेल्या आर्थिक धोरणांचा संदर्भही प्रादेशिक पक्षांच्या मुल्यमापनात लक्षात घ्यावा लागतो,’^४ यामध्ये वर्चस्वशाली वर्गाचे स्वरूप बदलले व स्थानिक प्रादेशिक विकास, प्रदेशाभिमान या मुद्याला महत्व आले. नव्या आर्थिक धोरणामुळे ‘जागतिक भांडवली संस्था बहुराष्ट्रीय कंपन्या इत्यादी शक्ती शासनाच्या निर्णय प्रक्रियेत जास्त भेट व सहजपणे हस्तक्षेप करू शकतात. भारतीय राज्यसंस्थेची सापेक्ष स्वायत्ता मंद होऊन सरकारांना भांडवली हितसंबंधाच्या दललांचे रूप येणे प्रादेशिकीकरणामुळे व प्रादेशिक पक्षामुळे शक्य झाले आहे’^५ प्रादेशिक पक्ष जनाधार मिळवण्यासाठी बहुजन जातीचे राजकारण करत आहेत त्यामुळे प्रादेशिक पक्षांचा पाया विस्तारीत होत जात आहे. नव्या आर्थिक धोरणासाठी पुरेसे पाठबळ मिळवून देण्यासाठी प्रादेशिक पक्षांची लोकप्रियता व प्रादेशिक अभिमानाचे मुद्दे उपयोगी ठरतात’^६ लोकप्रियता मिळवण्यासाठी हे पक्ष वर्चस्वसाठी जाती गटांचा तर कधी बहुजन राजकारणाचा भ्रम उभा करण्यात यशस्वी होताना दिसत आहेत. यामुळेच अस्मितांना नवे आयाम मिळत आहेत. याचा परिणाम देशाच्या राजकिय व्यवस्थेवर होत आहे.

◆ समारोप :

भारतीय संघराज्य व्यवस्थेतील छोट्या घटकराज्याची निर्मिती ही प्रादेशिक पक्षांनी आपल्या राजकीय अवकाश विस्तार करण्याचे आसल्याचे दिसते यामधुन केवळ प्रादेशिक अस्मिता उभ्या राहिल्या त्यामुळे प्रदेशातील अलीकरण तिब्रतेने होताना दिसते. प्रादेशिक पक्षांच्या लोकप्रियतेमुळे स्थानिक जनाधार या पक्षांच्या राजकीय प्रक्रियेत सहभागी होत आहे. भारतीय संविधानाने राज्याच्या विकासाची जबाबदारी भाग २१ मध्ये कलम ३७१ नुसार केली आहे. परंतु केवळ विकास, अस्मितांच्या अधारावर राज्य निर्माण झाल्यास देशात एकात्मतेसमोर प्रश्न उभे राहतील. ही राज्ये प्रादेशिक पक्षांच्या आंतर्गत विविध राजकरण करणाऱ्या घराण्यांची सुभेदारी ठरण्याचा धोका आहे. त्यामुळे राष्ट्रीय व प्रादेशिक पक्षांच्या नेतृत्वाने राष्ट्रीय एकता व एकात्मता या गोष्टी समोर ठेवून दूरदृष्टीने देशातील घटकराज्यांचा समतोल विकास करण्यास प्राधान्य द्यावे.

◆ संदर्भ ग्रंथ :

१. चोले माधव, (मे. २०१२) छोट्या राज्यनिर्मीतीचे वाढते बहुआयामी पेच, नवभारत, वाई, पृ. २७-३५
२. ibd
३. ibd
४. पळशीकर सूहास जुलै-सप्टेंबर २०१४, ‘प्रादेशिकता, जात व भारतीय राजकारण’ समाज प्रबोधन पत्रिका, कोल्हापुर पृ. ९१-९२
५. ibd
६. पळशीकर सुहास, (१९९८), ‘वर्चस्वाचे प्रादेशिक रंग’, महाराष्ट्र टाईम्स, वार्षिकी.

महिला सबलीकरणामध्ये औद्योगिक प्रशिक्षण संस्थेची भूमिका

डॉ. विकास मोहन सरनाईक

सहाय्यक प्राध्यापक,

इतिहास विभाग,

रामकृष्ण परमहंस महाविद्यालय,

उस्मानाबाद.

E-mail- sarnaik.viki@gmail.com

◆ गोषवारा :

जगभरातील संस्कृतीचा अभ्यास करता, प्राचीन काळापासून स्त्रियांना अबला समजून त्यांचे सर्वांगीण हक्क हिरावून घेतले होते. भारतीय संस्कृतीत स्त्रियांना 'स्त्रीधना'चा हक्क देण्यासारख्या काही सकारात्मक बाबी सोडल्यास इतर सर्व बाबतीत दुय्यमत्व होते. आधुनिक काळात ब्रिटीश सत्तेमुळे भारतीय पारंपारिक सामाजिक चौकटीला धक्के बसले, यातून स्त्रियांच्या उन्नतीसाठी प्रयत्न सुरू झाले. या प्रयत्नातूनच खऱ्या अर्थाने २० व्या शतकाच्या पूर्वार्धात स्त्रिया घराबाहेर पडण्यास सुरुवात झाली. त्या स्वहक्कांसाठी संघटीत होऊन चळवळी करू लागल्या, या स्त्री मुक्ती चळवळीचे प्रखर लेखन सुरू झाले, या सर्वांची दखल आंतरराष्ट्रीय पातळीवर संयुक्त राष्ट्र संघटनेने (युनो) घेऊन १९७५ हे 'आंतरराष्ट्रीय महिला वर्ष' व ८ मार्च हा 'जागतिक महिला दिन' म्हणून साजरा करण्यास सुरुवात केली. तर भारत सरकारने १९९३ मध्ये 'महिला आयोग' व २००१ हे 'महिला सबलीकरण वर्ष' साजरे केले. मात्र वास्तवामध्ये भारतातील निरक्षरता, अंधश्रद्धा व पारंपारिक मानसिकता यामुळे महिलांच्या आर्थिक सबलीकरणाचा अभ्यास करता जागतिक पातळीवर १२८ देशांमध्ये ११५ व्या क्रमांकावर भारत दिसून येतो. परिणामी पुरुषाबरोबर समानतेचा दर्जा, निर्णयातील सहभाग, सन्मानाची वागणूक व आत्मनिर्भरता मिळण्यासाठी महिला संघटना ग्रामीण भागापासून ते जागतिक स्तरापर्यंत प्रयत्न करत आहेत व ही काळाची गरज बनली आहे. या पार्श्वभूमीवर भारतातील २०११ च्या जनगणनेनुसार एकूण लोकसंख्येच्या ४८.५% महिला होत्या, यापैकी ९०% महिला अकुशल होत्या, परिणामी या शेती व असंघटित क्षेत्रात काम करताना दिसतात. हे चित्र बदलून त्यांना आर्थिकदृष्ट्या सक्षम बनवण्यासाठी महिलांना औद्योगिक व व्यवसायिक शिक्षण नितांत गरजेचे आहे, ज्यामुळे त्यांच्या श्रमशक्तीचा खऱ्या अर्थाने वापर होऊन त्या स्वतःचा उद्योग व्यवसाय करू शकतील व त्या आर्थिकदृष्ट्या प्रबल होऊन त्या समाजात पुरुषांच्या बरोबरीने राहू शकतील, एकूणच महिलांच्या सबलीकरणासाठी औद्योगिक व व्यवसायिक शिक्षणाची नितांत गरज आहे.

◆ प्रस्तावना :-

जगभरातील संस्कृतीचा अभ्यास करता, प्राचीन काळापासून स्त्रियांना अबला समजून त्यांच्या सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक, राजकीय व सांस्कृतिक इत्यादी विविध हक्क व अधिकारांना विरोध झाला. भारतीय समाजामध्येही हेच चित्र असले तरी, तत्कालीन स्मृती व साहित्यामधून स्त्रियांच्या सामाजिक हक्क व आर्थिक अधिकाराबाबत सकारात्मक विचारही प्रकटले. आधुनिक काळापर्यंत या सकारात्मक विचारात वाढ होऊन ब्रिटीश सरकार व भारतीय समाजसुधारकांनीही स्त्रियांच्या ऐकूणच सामाजिक हक्कांसाठी समाजप्रबोधन घडविले. यातून स्त्रि हक्कासाठी चळवळी व संघटना निर्माण झाल्या. या संघटनेच्या जोरावर २० व्या शतकाच्या पूर्वार्धात स्त्री घराबाहेर पडली. मात्र अद्यापही समाज अशा घराबाहेर पडणाऱ्या स्त्रियांकडे तुच्छतापूर्ण दृष्टिकोनातून पाहत होता. त्यामुळे स्त्रियांना पारंपारिक स्त्री प्रतिमेपेक्षा स्वतंत्र, स्वायत्त, क्रियाशील, उपक्रमशील व आत्मविश्वासपूर्ण अशी नवी प्रतिमा निर्माण करायची होती.

उपरोक्त हक्कांची जाणीव होऊन जागतिक स्तरावर स्त्री संघटना, चळवळी व लेखन प्रखरपणे सुरू झाले. याची दखल आंतरराष्ट्रीय पातळीवर संयुक्त राष्ट्र संघटनेने (युनो) घेऊन, महिलांना सन्मान प्राप्त होण्यासाठी १९७५ मध्ये आंतरराष्ट्रीय महिला वर्ष घोषित केले, तर ८ मार्च हा जागतिक महिला दिन साजरा करण्यास सुरुवात केली. भारत सरकारने १९९३ मध्ये महिला आयोग स्थापन केला व २००१ हे वर्ष महिला सबलीकरण वर्ष म्हणून साजरे केले. मात्र महिलांच्या आर्थिक सबलीकरणातील १२८ देशांमध्ये भारत ११५ व्या क्रमांकावर दिसतो. यावरून अद्यापही भारतामध्ये रूढी, परंपरा, अंधश्रद्धा, निरक्षरता व धर्मांधता यामुळे समाजात, कुटुंबात अथवा नोकरीच्या ठिकाण महिलांना दुय्यमच वागवल्याचे स्पष्ट होते. परिणाम संपूर्ण जगभर पुरुषांबरोबर समानतेचा दर्जा, निर्णयातील सहभाग व सन्मानाची वागणूक मिळविण्याबरोबरच आत्मनिर्भर व सर्वांगीणदृष्ट्या सबलीकरणासाठी महिला संघटनात्मक प्रयत्न करत आहेत. हा प्रयत्न ग्रामीण भागापासून ते जागतिक स्तरापर्यंत होत आहे. एकूणच महिला सबलीकरण ही काळाची गरज बनली आहे.

या पार्श्वभूमीवरती, भारतीय महिलांचा अभ्यास करता २०११ च्या जनगणनेनुसार एकूण लोकसंख्येमध्ये ४८.५% इतकी महिलांची संख्या आहे. देशाचे निम्मे मनुष्यबळ महिला आहेत. महिलांमध्ये साक्षरतेचे प्रमाण ६५.५% असले तरी जवळपास ९०% महिला या अकुशल आहेत. परिणामी देशाच्या एकूण श्रम शक्तीमध्ये महिलांचा वाटा अत्यल्प दिसतो, तो क्रमशः नोकरी-व्यवसायात २७.६%, संघटीत क्षेत्रात २०.४%, सार्वजनिक क्षेत्रात १७.९% तर २४.५% इतका खाजगी क्षेत्रात दिसून येतो. एकूणच देशाच्या आर्थिक विकासातील शहरी व ग्रामीण महिलांचा विचार करता २६.१% शहरी व ५४.३% इतका ग्रामीण महिलांचा सहभाग दिसतो. ग्रामीण भागातील सहभाग जास्त असला तरी येथील जवळपास ९०% महिला अकुशल (अनस्किल्ड) असल्याने त्या केवळ ८.५% संघटीत क्षेत्रात व ११.५% शेती व शेतमजुरी करतात, त्यामुळे ५५ ते ६६% कृषी उत्पन्न हे महिलाच घेताना दिसतात.^१

तक्ता क्र. १

भारतातील एकूण लोकसंख्येमध्ये काम करणाऱ्या लोकसंख्येचे प्रमाण^१

वर्ष	महिला ग्रामीण	पुरुष ग्रामीण	महिला शहरी	पुरुष शहरी
२०००-२००१	२८.७	५४.४	१४.०	५३.१
२००४-२००५	३२.७	५४.६	१६.६	५४.९
२००८-२००९	२६.१	५४.७	१३.८	५४.३

२०१२-२०१३	२४.८	५४.३	१४.७	५४.६
-----------	------	------	------	------

Source : National Sample Survey Office, 68th Round, July-2011- June 2012.²

वरील तक्त्यामध्ये सन २००० ते २०१३ या काळातील भारतातील कर्त्या लोकसंख्येचे ग्रामीण व शहरी वर्गीकरण केले आहे. यामध्ये ग्रामीण व शहरी पुरुषांमध्ये फारसा फरक दिसत नाही. मात्र महिलांच्या बाबतीत ग्रामीण भागातील महिलांचे प्रमाण जास्त आहे.

तक्ता क्र. २

संघटीत क्षेत्रातील महिलांचा सहभाग^१

वर्ष	सार्वजनिक क्षेत्र	खाजगी क्षेत्र	एकूण
२०००	१४.८	२३.९	१७.६
२००५	१६.२	२४.८	१९.०
२०१०	१७.९	२४.५	२०.४
२०११	१८.८	२४.३	२०.४

Source : Directorate General of Employment and Training, Ministry of Labour and Employment.^३

वरील तक्त्यामध्ये संघटीत क्षेत्रात काम करणाऱ्या महिलांचे शेकडा प्रमाण दर्शविले आहे. यामध्ये २००० ते २०११ या वर्षात सार्वजनिक क्षेत्रापेक्षा खाजगी क्षेत्रातील प्रमाण सातत्याने वाढत आहे. मात्र संघटीत क्षेत्रात एकूण काम करणाऱ्या महिलांचे प्रमाण केवळ एक चतुर्थांश असून ही चिंतेची बाब आहे.

तक्ता क्र. ३

रोजगार विनियम केंद्रात नोंदणीकृत महिलांचे प्रमाण

वर्ष	एकूण महिला (%)
२००३	२६.०
२००६	२८.४
२००९	३२.५
२०१२	३४.९

Source : National Sample Survey Office, 68th Round (July 2011-June 2012).⁴

वरील तक्त्यामध्ये सन २००३-२०१२ या काळातील रोजगार विनियम केंद्रात नोंदणीकृत महिलांचे प्रमाण दर्शविलेले आहे. २००३ मध्ये केंद्रातील एकूण नोंदणीपैकी २६% वरून हे प्रमाण सातत्याने वाढत जाऊन २०१२ या वर्षी ३४.९ इतके झाले. हे होण्याचे कारण म्हणजे औद्योगिक व व्यावसायिक शिक्षणापेक्षा पारंपारिक शिक्षण घेण्याचे प्रमाण वाढलेले दिसते. एकूण ४८.५% महिलांची लोकसंख्या असताना ३४.९% बेकारीचे प्रमाण हे महिला सबलीकरणासाठी धोकादायक बाब आहे.

तक्ता क्र. ४

रोजगार विनियम केंद्रात शैक्षणिक स्तरानुसार नोंदणीकृत महिलांचे प्रमाण

आर्ट	सायन्स	कॉमर्स	अभियांत्रिकी	मॅडिकल	पशुवैद्यकीय	कृषी	कायदा	शिक्षणशास्त्र	आय.टी.आय	इतर
४०.५	१८.७	१४.७	४.१	०.९	०.१	०.७	०.४	१५.१	०.७	४.७

Source : National Sample Survey Office, 68th Round, July-2011- June 2012.²

उपरोक्त तक्त्यामध्ये सन २०११-२०१२ या वर्षातील रोजगार विनियम केंद्रात शैक्षणिक स्तरानुसार नोंदणीकृत महिलांचे प्रमाण दर्शविलेले आहे. यामध्ये सर्वाधिक ४०.५% प्रमाण हे आर्ट शाखेची आहे तर सर्वात कमी पशुवैद्यकीय शाखेचे ०.१ इतके तर ०.७% आय.टी.आय.चे आहे. एकूणच पारंपारिक आर्ट, सायन्स व कॉमर्स या शाखेतील नोंद सर्वाधिक असून व्यावसायिक अभ्यासक्रमाच्या नोंदी सर्वात कमी आहेत. त्यामुळे औद्योगिक व व्यावसायिक शिक्षणाची गरज लक्षात घेऊन यांची संख्या वाढवणे गरजेचे आहे व हे महिला सबलीकरणासाठी काळाची गरज आहे.

एकूणच महिलांच्या आर्थिकदृष्ट्या सबलीकरणासाठी त्यांना औद्योगिक व व्यावसायिक शिक्षणाची गरज लक्षात घेऊन भारत सरकारने महिलांसाठी स्वतंत्र आय.टी.आय. सुरू केले. याचा थोडक्यात आढावा पुढीलप्रमाणे-

तक्ता क्र. ५

महिला आयटीआय व इतर सर्वसाधारण आय.टी.आय. मधील

सरकारी महिला आयटीआय	सर्वसाधारण सरकारी आयटीआय मधील राखीव जागा	खाजगी महिला आयटीआय	सर्वसाधारण खाजगी आयटीआय मधील राखीव जागा	एकूण संस्था	एकूण जागा
२६३	४४३	९३	८४	८८३	४८२५४

Source : Manual of Labour Statistics (I) 2012^०

उपरोक्त तक्त्यामध्ये सन २०१२ मधील भारतातील सरकारी व खाजगी महिला औद्योगिक प्रशिक्षण संस्था आणि औद्योगिक प्रशिक्षण केंद्र याबरोबरच इतर सर्वसाधारण पुरुष आयटीआय मधील महिलांच्या राखीव जागा दर्शविल्या आहेत. देशातील महिलांची संख्या पाहता या शिक्षण संस्था व त्यातील आरक्षित जागा केवळ नाममात्र असल्याचे चित्र दिसून येते.

उपरोक्त आयटीआय मधून भारत सरकारच्या विविध योजनेअंतर्गत पुढील अभ्यासक्रम शिकवले जातात त्यासाठी आवश्यक शैक्षणिक पात्रताही दिलेली आहे.

तक्ता क्र. ६
महिला अभ्यासक्रम

अभ्यासक्रम	नियोजित जागा	अभ्यासक्रम कालावधी	शैक्षणिक पात्रता
कर्टींग अँड सूविंग	८०	१ वर्षे	८ वी पास
एम्ब्रॉयडरीक अँड नीडलवर्क	४०	१ वर्षे	८ वी पास
ड्रेसमेकिंग	२०	१ वर्षे	१० वी पास
हेअर अँड स्क्रीन केअर	४०	१ वर्षे	१० वी पास
स्टेनोग्राफर इंग्रजी	४०	१ वर्षे	१० वी पास
स्टेनोग्राफर हिंदी	२०	१ वर्षे	१० वी पास
स्टेनोग्राफर पंजाबी	२०	१ वर्षे	१० वी पास
कोपा (कॉम्प्यूटर ऑपरेटर अँड प्रोग्रामिंग असिस्टंट)	४०	१ वर्षे	१० वी पास
मार्केटिंग एक्झिक्युटिव्ह	६० (२ तुकड्या)	१ वर्षे	१० वी पास
ह्युमन रिसोर्स एक्झिक्युटिव्ह	६० (२ तुकड्या)	१ वर्षे	१० वी पास
फायनान्स एक्झिक्युटिव्ह	६० (२ तुकड्या)	१ वर्षे	१० वी पास
ड्रेस मेकिंग	२०	१ वर्षे	१० वी पास

Source : <http://www.womentrining.gov.in/>

उपरोक्त विविध अभ्यासक्रमाबरोबरच महिला व्यतिरिक्त इतर सर्वसाधारण आयटीआय मधून शिकवल्या जाणाऱ्या अभ्यासक्रमही महिलांना २५% राखीव जागा असतात. सन १९५० मध्ये देशात एकूण ६६ प्रकारचे विविध कोर्सेस शिकवले जात होते. जे ३९ अभियांत्रिकी व २७ बिगर अभियांत्रिकी होते हा आकडा वाढून २०१५ मध्ये ७३ अभियांत्रिकी व ५३ बिगर अभियांत्रिकी मिळून १२६ इतका दिसतो. हे सर्व व्यवसाय अभ्यासक्रम भारत सरकारच्या विविध योजनेअंतर्गत शिकवले जातात. ज्यामध्ये शिल्प कारागीर प्रशिक्षण योजना (१९५०), औद्योगिक कामगारांसाठी अंशकालीन वर्ग, शिकाऊ उमेदवारी योजना (१९६१), उत्पादनाभिमुख प्रशिक्षण योजना, प्रगत व्यवसाय प्रशिक्षण योजना (१९७७), लोकसेवा केंद्र (२००२), आर्टिझन टू टेक्नोक्रेट (२००५), पब्लिक प्रायव्हेट पार्टनरशिप (२००६), अल्पमुदतीचे अंतीम स्वरूपाचे व्यवसाय प्रमाणपत्र अभ्यासक्रम, जागतिक बँकेच्या सहाय्याने व्यवसाय प्रशिक्षण प्रकल्प (२००९), मॉड्यूलर एम्प्लॉयमेंट स्किल्स (२०१०).^६ इत्यादी विविध योजनेद्वारा महिलांना व्यवसाय अभ्यासक्रमांचे प्रशिक्षण दिले जाते या प्रकारचे उत्पादनाभिमुख प्रशिक्षण घेतलेल्या महिला समाजात नोकरी, व्यवसाय किंवा उद्योग इत्यादी विविध मार्गाने आपला चरितार्थ चालवू शकतात. परिणामी या प्रकारच्या प्रशिक्षणामुळे महिलांच्या सुशिक्षित बेकारीचे प्रमाण कमी झाल्याचे दिसून येते.

महिलांच्यासाठी स्वतंत्र आय.टी.आय. चा अभ्यास करता संपूर्ण देशात केवळ २६३ इतकी संख्या आहे. या वेळी पुरुषांच्या आय.टी.आय.ची संख्या ही (२०१४ मध्ये) ११९६४ इतकी होती. वास्तविकपणे पुरुषांच्या बरोबरीने आयटीआय ची गरज असतानाही सरकारने दुर्लक्ष केल्याचे दिसते, परिणामी पारंपारिक शिक्षणाने साक्षरता वाढते व सुशिक्षित बेकारीत भर पडते. यामुळे महिलांना पुन्हा पुरुषावर अवलंबत्व रहावे लागते. अथवा नाममात्र पगारावर राबावे लागते. त्यामुळे महिलांच्या ऐकूण सबलीकरणासाठी औद्योगिक व व्यावसायिक शिक्षणाची नितांत गरज आहे. ज्यामुळे महिलांना स्वतःचा उद्योग व्यवसाय उभारता येईल किंवा चांगल्या पगाराची नोकरी करता येईल ज्यामुळे महिलांची श्रमशक्ती योग्य दिशेने नेता येईल. या बरोबरच ज्या स्त्रिया मिळवल्या बनल्या त्यांनाही अद्यापही आर्थिक स्वावलंबत्व नाही, नोकरी, उद्योग व व्यवसाय या ठिकाणी महिलांची पिळवणूक होत आहे. त्यामुळे महिला सबलीकरणासाठी पुरुषांनीही पुढाकार घेऊन त्यांना सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक, राजकीय व सांस्कृतिक इत्यादी विविध हक्क व अधिकार देऊन समानतेचा दर्जा, सामाजिक निर्णयातील सहभाग व सन्मानाची वागणूक देण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे.

संदर्भ:-

- 1) Censes 2011
- 2) 1. National Sample Survey Office, 68th Round, July 2011-June-2012.
2. Directorate General of Employment and Training, Ministry of Labour and Employment.
- 3) Source : National Sample Survey Office, 68th Round (July 2011- June 2012)
- 4) Source : National Sample Survey Office, 68th Round (July 2011- June 2012)
- 5) Manual of Labour Statistics (I) 2012.
- 6) <http://www.womentrining.Gov.in>
- 7) Industrial Training Institutes of India : the efficiency study report ILO 2013, <http://dget.gov.in/schemes/cts/Tradelist.html>

Problems of Teaching Compulsory English Course to Large Classes in Colleges of Dr. B. A. M. University, Aurangabad with special reference to Osmanabad

Mr. B. H. Karhade

(Asst. Professor)

Department of English,

R. P. College,

Osmanabad

Mob. 9545425434

Email- bhkarhade@gmail.com

Abstract:

English in India is a non-native language which is recognized constitutionally as the associate national official language. It plays the role of interregional link language. In Indian education system, English is recognized as an essential component of formal education and as the preferred medium of learning. Though English is the preferred medium of learning from the 1st standard, many graduate students are not able to write their applications correctly in English. Student-teacher ratio is one of the factors for this sad state of affairs. Teaching English to large classes is one of the most common practices in particularly in Maharashtra general in India. The present paper is an attempt to discuss the problems which arise in compulsory English classrooms at undergraduate degree level colleges affiliated to Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University, Aurangabad with special focus on Osmanabad district.

Key words:- Compulsory English, Students, Teaching, Learning,

Introduction:

Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University was established in 1958. The University has developed as an important centre of higher learning in Marathwada – relatively backward region of Maharashtra State. The university has 175 Arts, Commerce and Science colleges affiliated to it. Out of 175 colleges 99 are permanent and 76 are temporary (NAAC-SSR 2012). All these colleges offer 'Compulsory English' to the 1st and 2nd year graduate students of Arts and Science. Each year has two semesters so, the students learn 'Compulsory English' for four semesters and prescribed time slot for this course is five periods of 45 minutes/week. The syllabus is revised in the academic year 2013-14, and prescribed text is 'Learning Language Skills-I & II'. This book consists of four main sections viz. Prose, Poetry, Grammar and the last unit is based on writing skills. The aim of the course is to strengthen students' ability in listening, speaking, reading and writing both at practical and theoretical level. Though the aim of the course is to strengthen the students' ability in language skills, they are not able to speak a few sentences correctly, nor can they write a few sentences of their own. The reason behind this sad state of affairs is that the most of the colleges affiliated to Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University, Aurangabad have the common observable fact that the number of students of Compulsory English class is more than hundred. The experiences and observations shared in this paper are based on the compulsory English classroom of Arts and Science divisions.

Factors and Problems of Teaching Compulsory English to Large Classes:

There are various factors contributing to this sad state of affairs – factors over which the teachers of English have no control. Our classes are very large and no teacher can pay any individual attention to the students. In class of about 100 to 120 students it is extremely difficult for the teacher to give personal attention in a timeslot of 45 minutes. Besides, in the colleges of Osmanabad district, majority of the students are hailed from rural areas where they learn in

regional medium schools. As they are in regional medium schools, as Chattarji (2015) points out, English in the regional medium schools are entrapped in the pedagogy as just another subject like history or physics. As a result, though the students have studied basic grammar like tense, parts of speech, articles, preposition, sentence transformation, etc at elementary school, most of the students failed to produce single grammatically correct sentence. As in our colleges most of the students are from rural area, the teacher adopts bilingual methods for compulsory English classes. This method helps only to slow learners to some extent. Moreover, this act reduces the real learning process as a whole. If a student does not understand anything in English, he/she asks for explanation in L1 i.e. in his/her mother tongue. As a result, they won't get as much exposure to English as it needs and they do not master in four basic skills namely listening, speaking, reading and writing.

Secondly, large classes are unsuitable for teaching grammar, precise-writing and composition. At present our B. A. First Year students have, Grammar, Precise Writing and Paragraph writing. Second year students have grammar, use of punctuation and Building Vocabulary. All this done in lecture classes, each class consisting of about 100 to 120 students. It is quite difficult to teach above topics to large classes because it is in these areas where maximum student participation must come forth. But our experience shows that there is very little response from the students. Also it is physically impossible to get any assignment done in the class-room. Our students only used to listening to lecturers even on a topic like paragraph-writing.

Yet another factor contributing to this sad state of affair is lack of practice and irregularity. To learn this language requires constant practice and patience. In a class consisting of about 100 to 120 students it is highly impossible to have practical exercises. Moreover, students have their own whims and fancies about college life because of the tremendous influence of mass-medias on them. These media project a false perception about colleges and students. On seeing such things in movies, students take it for granted. As a result of this, they have formed an image for a college and want to act upon those images. Attending class is not compulsory. Keeping these views in mind they find it difficult in sitting in classrooms and listening to the lessons being taught to them.

Providing feedback to learners is also one of the major problems faced by the teacher while teaching to the large classes. But to improve and learn from their mistakes, language learners need feedback. For example, a teacher teaches to the students – ‘how to write a paragraph’ for 45 minutes and at the end of the class he assigns homework of writing a paragraph to everyone. Next day, most of the students come up with their homework, but being it is the class of 100 to 120 students, the teacher is unable to check everyone's homework. As a result, the students won't get feedback from their teacher and so the students are not in position to learn the language effectively.

Solutions:

Small Classes: Classes should be small. The ideal number would be fifty. The problem of teaching English should not be looked upon as on par with teaching of other subjects including other languages. With a very limited vocabulary in English and with almost no feel for this language, our students have to struggle for content and language in English.

Group Task: The teacher should make small groups and assign group tasks. Group tasks are better than individual tasks in a large class as it ensures the participation of more number of students. This will also enable the students to interact and plan with each other before

conducting the task as a result of which they will be able to focus and discuss the language they plan to use in the task. This will entrust them with more practice time and expose them to self-correction and peer-corrections. They will both learn from this process and when they perform the task correctly, with more accuracy, it will boost their self-confidence.

Use of electronic media: The digital revolution has empowered the people with televisions, mobiles and computers. With the various cable networks offering more than 100 English channels, the students should be encouraged to see English programmes according to their preferences. From English movies (with sub-titles) to English cooking classes and travel shows, the students can watch anything according to their taste.

Introduction of Tutorial Class: The next solution is the introduction of tutorial classes, one period a week, for precise, paragraph writing and other grammar exercises. Each tutorial batch should have not more than 10 to 12 students. In such a small batches of 10 to 12 students learning will be effectively carried out. Topics are discussed and then students are made to write at home or in class itself. Their errors are not only corrected but explained to them. This is very important from the student's point of view. Tutorial classes should be treated as complementary to lecture classes so that the teacher is able to co-ordinate what is taught in the lecture class and what is done in the tutorial class. The attendance in tutorial as well in regular classes be made obligatory at least to the extent of 75% of the total number of classes.

Language Game: Crossword puzzles, which are present in the newspaper, can be provided in the classroom. The teacher should initially solve the puzzles in the class to make the students interested in it. Once the interest of the student develops, they could be asked to solve the puzzles themselves. If the classes are small, the teacher also can have various classroom activities like class seminar, role playing, mock teaching activity etc.

Conclusion:

In conclusion I can say that the teachers face many problems while teaching compulsory English course to a large classrooms in Osmanabad district, Marathwada - relatively backward region of Maharashtra State. However, if we make small classes and use electronic media, group task, introduction of tutorial class, language games, then learning will be effectively carried out. Providing feedback to learners is also one of the important factors in teaching any language. To improve and learn from their mistakes, language learners should be given feedback at the end of the class.

References:

Chattaraj, D. "Decoding English 'Language' Teaching in India". *Journal of English Language Teaching (India)* 57.4 (2015).

Yardi, V. V., *Teaching English in India Today*. Parimal Prakashan, Aurangabad, 1977.

Jack, C. R., John T. P., Heid, W., *Longman Dictionary of Applied Linguistics*. Longman Publisher, Michigan, 1985.

Internet Resources:

<https://www.britishcouncil.org/voices-magazine/what-consider-when-teaching-english-large-classes>

मानवी हक्क आणि अदिवासींची वंचितता -एक चिंतन

प्रा. बैनवाड एस.पी.

राज्यशास्त्र विभाग

रामकृष्ण परमहंस महाविद्यालय, उस्मानाबाद

swatihargewad@gmail.com,

mobile no.9767318623

घोषवारा :-

मानवी हक्काचा संबंध नैसर्गिक हक्काशी आहे. आज जगातील अनेक देशात मानवी हक्क प्रस्थापित झाले आहेत. भारतीय संविधानकर्त्यांनी ते अधिकार दिले आहेत पण तरी भारतातील अदिवासी त्यापासून वंचित आहेत. प्रस्तुत शोधनिबंधात त्याचा विचार करण्यात आला आहे. अदिवासींना असणारे अधिकार, त्यांच्या संदर्भात संविधानात करण्यात आलेल्या तरतुदी, शासनाने केलेल्या योजना या सगळ्यांचा यात विचार यात आहे. आजचे युग तंत्रज्ञानाचे युग आहे असे असताना अति दुर्गम भागात राहणारे अदिवासी हे त्यांच्या हक्कापासून काहीशे वंचित राहिल्यासारखे जाणवतात. त्यांच्या पर्यंत खऱ्या अर्थाने हा विकास गेला पाहिजे किमान त्यांना त्यांच्या हक्कांची जाणीव झाली पाहिजे.

कि वर्ड :- अदिवासी, मानवी हक्क, नैसर्गिक हक्क, संविधान, मुलभूत हक्क, वंचितता.

प्रस्तावना :

मानवी हक्काची संकल्पना विश्व बंधुत्व या भावनेवर आधारीत आहे. मानवी हक्काचा संबंध मानवाच्या व्यक्तिमत्त्व विकासाशी निगडित आहे. प्रत्येक राष्ट्राला जर खऱ्या अर्थाने आपला विकास करायचा असेल तर मानवी हक्काची संकल्पना जोपासली पाहिजे. वास्तविक पाहता मानवी हक्काचा संबंध मनुष्याच्या नैसर्गिक हक्कांशी आहे. त्यासाठी सर्व राष्ट्रे व त्यात राहणारे सर्व नागरिक यांना आपला विकास करण्यासाठी मानवी हक्क असले पाहिजेत.

आंतरराष्ट्रीय तसेच राष्ट्रीय पातळीवर मानवी हक्क समान स्वरूपात लागू झाले पाहिजे परंतु ज्याप्रमाणे पामर आणि पर्किन्स म्हणतात "जगातील काहीच भागात मानवी हक्क व स्वातंत्र्य खऱ्या अर्थाने आवाधित आहे. बऱ्याच भागात अजूनही यांचा काहीच अर्थ नाही"

भारतासारख्या विकसनशील देशात तर या अधिकारांची जास्त गरज आहे. ही गरज ओळखुन भारतीय संविधानकारांनी भारतीय संविधानातील मुलभूत हक्कामध्ये काही मानवी हक्कांचा समावेश केला आहे. असे असले तरी सर्वच स्तरातील भारतीयांना मानवी हक्क मिळाले नाहीत काही लोक अज्ञानामुळे तर काही लोक दुर्गम भागातील वास्तव्यामुळे या अधिकारापासून वंचित राहिले आहेत. प्रस्तुत शोध निबंधात अदिवासी समाजाची मानवी हक्कापासूनची वंचितता सादर करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे :

अ) अदिवासींना असलेले मानवी हक्क कोणते आहेत हे जाणून घेणे.

ब) अदिवासींना असणाऱ्या मानवी हक्काबाबत भारतीय शासनाने केलेल्या तरतुदींचा आढावा घेणे.

संशोधन पध्दती :

प्रस्तुत शोध निबंधातील माहिती दुय्यम साधनसामुग्रीद्वारे मिळविली आहे. त्यामध्ये प्रामुख्याने संदर्भग्रंथ, मासिके, ग्रंथ यांचा अवलंब केला आहे.

मानवी हक्क व अदिवासींची वंचितता :

मानवी हक्काच्या उपभोगापासून दुर असलेले एक मोठा समुदाय म्हणजे अदिवासी होय. या जमातीला स्वःताची अशी ओळख व संस्कृती आहे. मानवी समूहाची सर्व जगभर एकाच विकास क्रमानुसार उत्क्रांती होत गेली. कॅलन, ट्राइब व नेशन असे तीन या विकास क्रमाचे टप्पे मानले गेलेत. एका मूळ पूर्वज पुरुषापासून उत्पन्न झालेल्या पाच एक पीढ्यापर्यंत म्हणजे खापर पणजोवा ते खापर पणतू पर्यंतच्या सभासदांच्या परिवाराला 'कुळ' (क्लॅन) असे म्हणता येईल अशा अनेक कुळांचा मिळून परस्परंशी नातेसंबंधानी बांधला गेलेला एकाच निवासक्षेत्रात आढळणारा व राहणारा, एकच भाषा बोलणारा एकच धर्म पाळणारा

,एका नायकाच्या वा जेष्टांच्या सभेच्या किंवा पंचमंडळीच्या अधिपत्याखाली असलेला ,संघटित असलेला समुदाय म्हणजे अदिवासी होय .

अदिवासींची मानवी हक्काबाबत असणाऱ्या वंचिततेचे प्रमुख कारण त्यांचे दुर्गम भागातील वास्तव्य होय सर्व प्रकारचे नैसर्गिक हक्क उपभोगणारा हा समुदाय आधुनिक कालखंडात मात्र विकासपासून थोडासा दूर गेलेला आहे .

४.१) भारतीय अदिवासींची भौगोलीक स्थिती :

भारतात असणाऱ्या अदिवासींची भौगोलीक स्थिती हे एक वैशिष्टपूर्ण परिमाण आहे .आज त्यांची लोकसंख्या किती आहे व ती कोणत्या भागात आहे याची माहिती उपलब्ध झालेली आहे . २००१ च्या जणगनेनुसार अदिवासांची एकूण लोकासंख्या ६.७६ (८.०८ %) कोटीच्या जवळपास आहे . याच जणगनेनुसार सर्वात जास्त अदिवासींची लोकासंख्या मध्यप्रदेश मध्ये आहे (१.५ कोटी) त्यानंतर महाराष्ट्र (०.७३ कोटी), ओरीसा (०.७० कोटी) इ . तर इशान्य भारतातील त्याचा कोटा जास्त दिसून येतो . मेझोरम ९४.७५%, नागालँड ८७.७%, मेघालय ८५.५३% आणि अरुणाचल प्रदेश ६३.६६% अशा पध्दतीने ही लोकासंख्या आहे . वरील आकडेवारीवरून एक लक्षात येते की इशान्य भारतात अदिवासींची लोकसंख्या जास्त आहे . भारताच्या नकाशाचा विचार करता अदिवासींची लोकसंख्या पुर्वोत्तर भाग तसेच मध्य भागी म्हणजेच मध्य प्रदेश ,छत्तीसगढ,महाराष्ट्र,ओरीसा आणि झारखंड येथे दिसून येते .

४.२) अदिवासींच्या मानवी हक्काबाबत असणाऱ्या समस्या :

अदिवासींच्या बाबत लक्षात घेण्यासारखी महत्वाची बाब म्हणजे त्यांचे सभ्य व सुसंस्कृत म्हणवणाऱ्या समाजापासून असणारी तुटकता व त्याचबरोबर त्यांची सांस्कृतीक वैशिष्टे ,सामाजिक आर्थिक व राजकीय परंपरा आणि वनांशी असणारे नाते . वसाहती कायदयानुसार अदिवासी हे आर्थिक राजकीय व प्रशासकीयदृष्ट्या या नागरी समाजापासून दुर होता परंतु जस जसा यांचा संबंध नागरी समाजाशी येऊ लागला कायदयात बदल व्हायला सुरुवात झाली . तसे नागरी समाजाच्या समस्या अदिवासींना देखील भेडसावू लागल्या . गरिबी, बेकारी सतत होणारी पिढवणूक यासर्व बाबी यात प्रामुख्याने लक्ष देण्यासारख्या आहेत . याच्या परिणामामुळे अदिवासींच्या मानवी हक्काबाबत उल्लंघन व्हायला सुरुवात झाली .

अ) मानवी हक्क भंगामधील सर्वात महत्वाचा मुद्दा म्हणजे अदिवासींच्या मते जमीनीचे झालेले परकीकरण होय . अदिवासी क्षेत्रामध्ये अनेक कारखाने निर्माण होवू लागले यासाठी शासन व काही खाजगी संस्थानी भूसंपादनास सुरुवात केली याचा उद्देश विकास हा जरी असला तरी त्यामुळे अदिवासींच्या पुरस्कृत जमीनी नष्ट झाल्या . शिवाय नवीन जमीन मालकी कायदयानुसार अदिवासींची सामाजिक व आर्थिक परिस्थिती बदलली व विंगार अदिवासी लोकांची अदिवासी क्षेत्रात घुसखोरी सुरु झाली .

ब) मानवी हक्क भंगाबाबतचा पुढचा मुद्दा म्हणजे अदिवासींचे वनांशी असणारे नाते हे होय . परंपरेने वने अदिवासींसाठी आपल्यासोबत जमीन अन्नधान्य आणि समृद्धी घेवून येतात . यामध्ये शासनाने वन व्यवस्थापनाच्या नावाखाली वनांना नैसर्गिक संसाधने म्हणून घोषित करून आपल्यात व अदिवासींमध्ये एक गंभीर अशी समस्या निर्माण केली आहे . त्यामुळे शासनाला याची जाणीव असली पाहिजे की वने ही केवळ अदिवासींचा आर्थिकच नव्हे तर सामाजिक देखील आधार आहे .

क) मानवी हक्क व अदिवासी यांशी संबंधित असणारी पुढची समस्या म्हणजे गरीबी बेकारी व कर्जबाजारीपणा . जमीन व वन मालकी यांच्या अभावी अदिवासींच्या उपजीविकेचे साधन हिरावून गेले व गरीबीची गंभीर समस्या निर्माण झाली . सदसदविवेकबुद्धीचा अभाव असणाऱ्या सावकारांकडून कर्ज घेण्याशिवाय त्यांच्याकडे पर्याय राहिला नाही व त्यांच्या प्रतिकूल परिस्थितीत आणखीनच भर पडली .

ड) वस्तु विनीमयाचे साधन बदलल्यामुळे देखील अदिवासींना अन्नधान्याच्या गरजा भागविण्यासाठी विपणन व्यवस्थापनावर अवलंबून राहावे लागत आहे . औद्योगिकीकरणाचा फारसा प्रभाव अदिवासींच्या विकासवर झाला नाही कारण अनेक नोकऱ्यांची संधी निर्माण होवूनही शिक्षण व क्रिमान कौशल्याच्या अभावी ते यांपासून वंचित राहू लागले .

ज्या मुलभूत स्वरूपाच्या गरजा आहेत त्यापासून देखील अदिवासी वंचित आहेत . त्यामुळे शासकीय व विंगार शासकीय संघटनांनी यासाठी प्रयत्न करावेत की जेणेकरून अदिवासी आपल्या मुळापासून दुर जावू नयेत .

४.३) अदिवासींसाठी सवैधानिक तरतुदी :

अदिवासींना सामाजिक प्रवाहामध्ये जोडण्यासाठी भारतीय संविधानकर्त्यांनी अनेक तरतुदी केल्या आहेत .

अ) कलम ३४२ अन्वये राज्यघटनेने अदिवासींना एका विशिष्ट जमातीमध्ये वर्ग केले आहे ते म्हणजे **SCHEDULED TRIBES (S.T. अनुसुचित जमाती)** होय .

ब) कलम १९ (५) नुसार भारतातील कोणत्याही भागात वास्तव्य करण्याचा अधिकार

क) कलम ४५ नुसार राज्य आर्थिक व शैक्षणिक क्षेत्रात विशेष लक्ष देईल .

ड) कलम १६ आणि ३५५ नुसार अनुसुचित जमातींना केंद्र तसेच राज्य पातळीवर नोकऱ्यांमध्ये आरक्षण असेल .

इ) कलम ३३८ नुसार अदिवासींसाठी सरकार आयोग स्थापन करण्यात येईल .

फ) कलम ३३९ (२) नुसार अनुसुचित जमातींसाठी विशेष योजना राबविण्यासाठी केंद्र सरकार घटक राज्यसरकारांना निर्देश देते .

ग) कलम २७५ (१) अन्वये केंद्र शासन अनु . जमाती च्या कल्याणासाठी अनुदाने देते .

ह) कलम २४४ आणि २४४(अ) नुसार अदिवासी क्षेत्रातील प्रशासन व्यवस्था स्वःता नियंत्रणात ठेवू शकते त्याच बरोबर एक विशेष मंत्री या भागासाठी नियुक्त करू शकते .

४.४) अदिवासींच्या विकासासाठी असणारी धोरणे व योजना :

शैक्षणिक योजना :

अदिवासींच्या विकासासाठी शासनाने अनेक योजना राबविल्या आहेत . शासकीय आश्रमशाळा, शासकीय वस्तीगृहे, शैक्षणिक व परीक्षा फी मध्ये सूट, औद्योगिक प्रशिक्षण संस्थेत शिक्षण घेत असलेल्या अदिवासी विद्यार्थ्यांना विद्यावेतन, बालवाड्यांना अनुदान वसतिगृहांना अनुदाने , सैनिकी शाळात मोफत शिक्षण इ .

आर्थिक योजना :

महाराष्ट्र जनजाती आर्थिक स्थिती सुधारणा कायदा १९७६, अदिवासी सहकार विकास महामंडळ व अदिवासी उपयोजना यांच्या माध्यमातून अनेक योजना राबविण्यात आल्या . त्यात प्रामुख्याने शेती विकास , पुरक व्यवसाय, लहान उद्योग व्यवसाय, पशुसंवर्धन , दुग्ध व्यवसाय इ . योजनांचा समावेश आहे .

न्यायविषयक योजना :

न्यायालयाची फी, साक्षीदारांचा खर्च, न्यायालयातील विधिविषयक कामकाजाचा खर्च , खटला चालविण्यासाठी वकील, न्याय निर्णय आदेश, पुराव्याच्या टिपा कागदपत्रांचे भाषांतर इ . अशी मदत दिली जाते .

५) निष्कर्ष :

१) अदिवासींना असणाऱ्या मानवी हक्काची जाणिव करून त्यांच्यात जागृकता निर्माण करणे गरजेचे आहे .

२) आजतागायत भारतीय शासनाने अनेक योजना अंमलात आणल्या त्यातील काही यशस्वी झाल्या तरीही या योजना प्रभावीपणे राबवल्यास त्याचा लाभ प्रस्तुत घटकाला मिळेल .

३) अदिवासी जमातींना मुख्य प्रवाहात आणल्यास देशाच्या सर्वांगीण विकासात त्यांचे योगदान लाभेल .

४) अदिवासींच्या हक्क व सामाजिक दर्जा उंचावण्यासाठी प्रयत्न केल्यास निश्चित त्यांचा दर्जा उंचावेल .

५) सध्या प्रचलित असणाऱ्या कायद्यात सुधारणा केल्यास गरजू लाभार्थ्यांना त्याचा लाभ मिळेल .

६) सारांश :

एकीकडे ज्ञान , तंत्रज्ञान हातात हात घालून चालत आहेत तंत्रज्ञानामुळे संपुर्ण जग जवळ आले व एका सेकंदात जगभरातील माहिती मिळत आहे परंतु अदिवासी यापासुन दूर राहिलेले आहेत . नाही म्हणायला काही अदिवासींचा विकास झाला आहे परंतु तो विंगर अदिवासींच्या मानाने तोकडाच आहे . मानवी हक्कातून ती उणीव काही अंशी दुर होईल असे वाटताना मानवी हक्कांचीच पायमल्ली होताना दिसुन येते . त्यामुळे शासन शासकीय संस्था विंगर शासकीय संस्था व अदिवासी मधील सुधारित जमाती यांनी प्रयत्न करण्याची गरज आहे .

७) संदर्भग्रंथ सुची :

१) डॉ. सिंहल एस . सी ; समकालीन राजनीतिक मुद्दे ; लक्ष्मीनारायण अग्रवाल आग्रा – तृतीय अवृत्ती २००७

२) Sandeep Sharma ; Political Empowerment and Human Rights ; Swastik Publications – First Published 2011

3) Internet printout.

Historical Consciousness in Salman Rushdie's *Midnight's Children*

Dr. L. V. Bhargande

Ramkrishna Parmahansa Mahavidyalaya,

Osmanabad

Email-laxmanbhargande@gmail.com

Abstract:-

In the growth and development of Indian novel in English, 1980s occupy the most significant position. During the last two and a half decades some promising novelists have published their first novels, which speak eloquently about the originality and unprecedented inventiveness of these novelists along with their capacity of doing away with all apishness, complexes and constraints which the earlier novelists had to suffer from.

Keywords:-

Consciousness, emergency, history, partition, magic realism, political history, modernism, postmodernism, freedom.

Introduction:-

Salman Rushdie is one the most renowned writers of Indian Diaspora, settled in England, Shot into fame through his popular novel *Midnight's Children* with the publication of his *Midnight's Children* Rushdie's fame spread worldwide and the subsequent novels *Shame* and *The Satanic Verses* emerged Muslim fundamentalists including Ayatollah Khomeini who issued to fatwa sentencing Rushdie to death. *Midnight's Children* won for him the Booker of Booker's prize in 1993. *Midnight's Children* is also the only Indian novel on Times list of the hundred best English language novels since its founding in 1923.

Historical Consciousness in Salman Rushdie's *Midnight's Children*:-

"A historical novel can be designated as political, when it specially and directly deals with political history. In comparison to a historical novel, a political novel is narrower in one sense and broader in another. It is narrower since it is constricted to political aspect of history, whereas a historical novel extends beyond the political terrain, to social, cultural, moral and economic aspects of history." (Kaushik Asha 1988:06)

Salman Rushdie told his reviewer Gordon Wise that his novels *Midnight's Children* and *Shame* are on historical themes. "It seems to me", and he remarked, "That everything in both (the) books has had to do with politics and with the relationship of the individuals and history."

The novel *Midnight's Children* is divided into three parts-

- 1) Book one explores the incidents from 1915 onwards till the protagonist, Saleem Sinai's birth on August 15, 1947.
- 2) Book two focuses on Saleem's childhood and his role in the Indo-Pak war in 1965.
- 3) And Book three deals with the Bangladesh war and the dark period of Emergency in India.

Midnight's Children explores not only political, social and cultural events in modern India but such universal issues as the nature of literature and the relationship between individual and collective history. In the beginning of the novel Rushdie maintains the continuous efforts at synchronizing the three generation into national and domestic life so that the journey of Azizes and the Sinais becomes the odyssey of nation. It is the experiences of family living in Amritsar, Bombay (Mumbai) and migrating to Karachi. There is a virtual strength in Indian literary history; the Jallinwallabagh tragedy, Quit Indian Movement, Cabinet Mission, Freedom Muslim

League, riots and bloodshed, five years plans, Chinese Pakistan war, Liberation of Bangladesh and emergency.

In *Midnight's Children* Rushdie shows that all these Midnight's Children born simultaneously with Saleem were also caught and tortured as a part of family planning drive implemented during the Emergency. At political level, almost all the characters created by Rushdie appear to be fighting for their suitable existence in society.

Rushdie here in the novel *Midnight's Children* employs the technique of using history as main tool to explore his idea about history through new technique Magic Realism. *Midnight's Children* is historical and political narration about India since independence.

About shooting Indians by the orders of Brigadier General Dyer he resorts to understatement rather than melodramatic rhetoric :

Good shooting Dyer tells his men, we have done a jolly good thing. (M.C., P. 36)

Throughout the novel, Saleem's inner life is a function of the historical forces affecting his state. He is in his own mind, the talent, elusive centre of Indian's history. Seeing himself as the centre of the state he begins to look upon himself as an integral and an inalienable part of the state. His hold upon reality comes from a view that the reality of the state is fragmental and dispersed in the consciousness of all individuals and not in the consciousness of any one individual.

Through the eyes of Saleem Sinai Rushdie narrate the historical condition of the family as well as the nation in *Midnight's Children*. *Midnight's Children* deals with historical facts and subjective reality. The Midnight's Children are the citizen of post-independent India who are also post emergency children. The most remarkable events in this period of Indian-political history are the midnight of August 15, 1947 when India got her freedom from the clutches of the British rule in this period and June 25, 1975 when emergency was clamped on India by Indira Gandhi. Then there are events like Indo-Pak and Indo-China wars, language riots in Gujrat and Bombay (Mumbai) etc.

The shock of India's partition into India and Pakistan unnerved common men both in India and Pakistan. The rioters at the time of the partition looted and burnt shops and houses, killed small children and made million of people paupers and refugees:

"And in all the cities all the towns all the villages the tittle dia-laps burn on windows- sills.....like the biggest dias in the world." (M.C., P.115)

Saleem's birth is connected with India's independence on 15th August, 1947. Emergency is connected with his so-called sons birth on 25th June, 1975.

The following passage from the novel shows different incidents with similarities.

"I was born in the city Bombay...once upon a time. No, that won't do, there's no getting away from the date : I was born in Doctor Narlikar's Nurshing Home on August 15th, 1947 and the time? The time matters, too." (M.C., P.01)

Emergency is connected with his so-called son's birth on 25th June, 1975.

Saleem narrates :-

"He was born in old Delhi....once upon a time. No, that won't do, there's no getting away from the date : Adam Sinai arrive at a night- Shadowed Slum on June 25th, 1975. And the time? The time matters too. As I said, at night,

No, its important to be more-on the stroke of midnight, as a mater of fact.
(M.C., P.419-420)

Mahatma Gandhi's assassination was the most serious incident that happened in free India. Following Gandhi's assassination, the riots once again broke out. It was like a calamity on the nation. The Muslims were under the pressure. But when the assassinator was known, Amina-Saleem's mother reacts:

**"Thank God', Amina burst out,
It's not a Muslim name!"** (M.C., P. 143)

Saleem is connected with the pain caused to human beings in 1965 and 1971 wars between India and Pakistan. The description of these wars, indeed, is supreme examples of his non-partition attitude and his ability to state the truth.

**...On September 9th, 1962 and the time? The time matters, too. Well, then :
in the after noon. No, its important to be more....At the stroke of three
O'clock, which, even in the north.** (M.C., P.294)

Saleem Sinai express his grief upon India-China war, a great historical moment :

**On October 20th, the Indian forces were defeated thrashed by Chinese at
Thag La ridge. An official Peking statement announced. In self defense,
Chinese frontier guards were compelled to strike back resolutely.** (M.C. P.
298)

History as arranged in time and space or with facts and figures is 'abstracted, modified, enriched and made realistic through portrayal of the corresponding setting and psyche of the human world.

Most of Rushdie's novels embody his efforts to re-create the history of the Indian subcontinent. He makes in them commendable attempts to charter interlocking and interdependent relationship of history and the individual and to restore the much needed sense of dignity of the latter.

Salman Rushdie's novel *Midnight's Children* provides us with perfectly illustrative examples of how magical realism can work with this form of historical postmodernism. In his essays on writing *Imaginary Homelands*, Rushdie reflects the view of Jameson and Tonkin, stating that 'History is always ambiguous. Reality is built on prejudices, misconceptions and ignorable as well as our perceptiveness and knowledge. (1991 : 255)

Conclusion:-

The history of India is not that of Hindus alone or of Muslims alone for that matter, but also of the Britishers who ruled India for a considerably long period of global history in general and Indian history in particular. They came not simply as men, but as the symbols of a new spirit of Europe. The spirit of modern age has cast its radiance from the western horizon, illuminating the entire span of world history. It has been a matter of general experience that wherever religion acquires undue significance myth and mythology become powerful in a community.

Works cited:-

- 1) Rushdie, Salman. *The Midnight's Children*, London : Picador 1982.
- 2) Lukas, George. 'History and Classic Consciousness' (1992).
- 3) Mitra, Renna. 'Salman Rushdie's *Midnight's Children*, Ed. Renna Mitra. Atlantic Publishers 2006.
- 4) Pathak, R.S. 'History and the Individual in the Novels of Rushdie' Three contemporary novelist. Ed. R. K. Dhawan, New Delhi, 1985.

- 5) Rushdie, Salman. ‘Imaginary Homelands’, New Delhi, Pengwin, 1991
- 6) Kaushik, Asha ‘Politics Aesthetic and Culture’ A Study of Indo-Anglian Political Novel, New Delhi, 1988.
- 7) Wise Gorden. ‘Interview with Salman Rushdie’ Gentleman February (1984) : 59

साहित्य और समाज का सह संबंध

डॉ केशव क्षीरसागर .

हिंदी विभाग

रामकृष्ण परमहंस महाविद्यालय ,

उस्मानाबाद (महाराष्ट्र).

मो ०९९६०८९५७९६ .नं .

ई - मेल - :drkeshavkshirsagar@gmail.com

साहित्य सभी कलाओं की अपेक्षा समाज से अपना संबंध अधिक गहराई तक बनाएँ रखने में सफल होता है। इसके तीन मुख्य कारण हैं - पहलाभाषा -, क्योंकि भाषा एक जीवंत सामाजिक सत्ता-है, जो अभिव्यक्ति का प्रथम साधन है। समाज और साहित्य के बीच भाषा की निर्णायक भूमिका है। बिना भाषा के इनके बीच संबंध की कल्पना ही संभव नहीं है। जिस भाषा को प्रयोग करने वालों की संख्या जितनी कम होगी, उसका साहित्य उतना ही कमजोर और सीमित होगा। दूसरासाहित्य का - रचना आधार समाज की गतिविधि होती है। साहित्यकार लेखन की सामग्री जोड़ने के लिए बारबार- अपने समाज में लौटता है। वहाँ की घटनाओं और प्रतिक्रियाओं से सामग्री चयन करता है। तीसरा -'संवाद' साहित्य समाज और व्यक्ति के बीच संवाद पैदा करता है। लिखे गए साहित्य पर पाठक आपस में संवाद करते हैं, जो उन्हें सीधे लेखक से जोड़ता है। पाठक या श्रोता रचना पर अपनी क्रियाप्रतिक्रिया करता है- जिससे एक अन्य बात सामने आती है। साहित्य और समाज का संबंध तो हमेशा से रहा है और जब तक समाज है, तभी तक साहित्य है। आचार्य नन्ददुलारे वाजपेयी ने साहित्य और समाज के संबंध को इन शब्दों में व्यक्त किया है -
-“साहित्य और जीवन का क्या संबंध है, यह प्रश्न आज एक विशेष प्रयोजन से पूछा जाता है। वर्तमान भारतीय समाज एक ऐसी अवस्था में पहुँच गया है जिसके आगे अज्ञात संभावनाएँ छिपी हुई हैं। विशेषतः हमारे शिक्षित नवयुवकों के लिए यह क्रांति की घड़ी है।” १ वाजपेयी जी अपनी इस परिभाषा में वर्तमान साहित्य और उसकी संभवना को युवा पीढ़ी से जोड़कर देखते हैं। वर्तमान साहित्य का परिदृश्य तमाम तरह की विसंगतियों और समस्याओं से जूझ रहा है। कई तरह की प्रवृत्तियों और विचारधाराओं का प्रभाव साहित्य पर पड़ा है। साहित्य की सीमा और चुनौती दोनों में ही बदलाव और बढ़ोतरी हुई है।

बालकृष्ण भट्ट ने अपने निबंधों में भारतीय जीवन की विभिन्न समस्याओं और चुनौतियों पर अपनी राय व्यक्त की है। वह साहित्य और समाज के संबंध में बहुत ही सटीक चर्चा करते हैं। उनका मानना है कि साहित्य अपने देश की जाति की व्याख्या भी करता है। किसी भी देश का साहित्य पढ़कर समझा जा सकता है कि वह किस जाति का साहित्य है। यहाँ जाति का अर्थ समाज से है। वह किसी जाति विशेष की बात नहीं करते, बल्कि उस पूरे समाज की बात करते हैं जिसका वह साहित्य है। वह लिखते हैं -
”प्रत्येक देश का साहित्य उस देश के मनुष्यों के हृदय का आदर्श रूप है, जो जाति जिस समय जिस भाव से परिपूर्ण या परिलुप्त रहती है, वे सब भाव उस समय के साहित्य की समालोचना से अच्छी तरह प्रगट हो सकते हैं। २ “

आचार्य महावीर प्रसाद द्विवेदी ने साहित्य के परिवर्तन और विकास को सामाजिक परिवर्तन और विकास से जोड़ते हुए लिखा है कि” - जिस जाति की सामाजिक अवस्था जैसी होती है, उसका साहित्य भी वैसा ही होता है। जातियों की क्षमता और सजीवता यदि कहीं प्रत्यक्ष देखने को मिल सकती है, उसके साहित्य रूपी आइने में ही मिल सकती है। इस आइने के सामने जाते ही हमें तत्काल मालूम हो जाता है कि अमुक जाति की जीवनी शक्ति इस समय कितनी या कैसी है और भूतकाल में कितनी और कैसी थी। “

३ द्विवेदी जी की यह व्याख्या सही भी है क्योंकि हर जातिसमाज की अपनी भाषा और अपना/ साहित्य

होता है और बहुत संभव है उनका अपना कोई विशेष विषय भी हो। वे साहित्य को समाज का दर्पण मानते हुए साहित्य और समाज के संबंध को परिभाषित करते हैं।

सुप्रसिद्ध इतिहासकार, समाजशास्त्री और साहित्यप्रेमी पूरनचंद्र जोशी प्रेमचंद्र के साहित्य के माध्यम से साहित्य और समाज के परस्पर संबंध को परिभाषित करने का प्रयास करते हैं। वह गोदान को एक महान रचना के रूप में स्थापित करते हैं। यह सच भी है कि गोदान हमारे भारतीय समाज के किसान जीवन का वृहद महाकाव्य है, जिसे पढ़कर पूरे किसान जीवन की एक मुकम्मल तस्वीर बनाई जा सकती है। गोदान निश्चित रूप से आधुनिक साहित्य की सर्वोत्तम कृति है। इस पृष्ठभूमि में साहित्य हाशिये के समाज की आवाज भी है, जो उन्हें अधिकार तो नहीं दे पाता पर उनकी बात वहाँ तक पहुंचा सकता है, जहां उनके अधिकार जब्त हैं। पूरनचंद्र जोशी गोदान को केंद्र में रखकर समाज को दिशा देने वाले महान साहित्य को इस प्रकार परिभाषित करते हैं " -हर महान कृति की पृष्ठभूमि में एक महान समस्या या प्रश्न होता है। साथ ही यह भी सही है कि महान प्रश्न से जूझने का हर प्रयास महान कृति का रूप नहीं ले पाता। कई प्रयास असफल भी हो जाते हैं क्योंकि महान प्रश्न को पकड़ने की क्षमता साहित्यिक महानता का एक पहलू है। दूसरा पहलू है उस प्रश्न को एक कलात्मक - रूप प्रदान करने की सृजन शक्ति। जिस व्यक्ति में दोनों पहलुओं का समन्वय या समावेश हो पाता है, वही व्यक्ति महान लेखक कहलाने का अधिकारी है। ४ "

प्रामाणिकता को उजागर करने का दावा करने वाले इतिहास को भी जब किसी समाज का प्रमाण नहीं मिल पाता, तब वह साहित्य का सहारा लेता है। साहित्य तथ्यों का नहीं स्मृतियों का पक्षधर है। इतिहास प्रत्यक्ष को प्रमाणित मानता है और साहित्य नेपथ्य को प्रत्यक्ष करने का काम करता है। साहित्य और इतिहास दोनों का उद्देश्य सामाजिक सत्य का साक्षात्कार कराना है, परंतु दोनों के तरीके अलगअलग हैं। - विख्यात इतिहासकार सुधीर चंद्र साहित्य और समाज का संबंध इतिहास से जोड़कर इस प्रकार लिखते हैं " -साहित्य में यथार्थ की अभिव्यक्ति करने वाली चेतना के माध्यम से उस काल के इतिहास के पुनर्निर्माण में मदद ही नहीं मिलती है, बल्कि पुनर्विचार करने की जरूरत भी महसूस होती है। सामाजिक चेतना के जो पक्ष ऐतिहासिक दस्तावेजों से सामने नहीं आते वे साहित्य के माध्यम से पहचाने जा सकते हैं। ५ "

बारबार यह कहा जाता है और कहा- जाता रहेगा कि साहित्य उन लोगों का पक्षधर है जो समाज से बहिष्कृत हैं। इस बहिष्कार की वजह उनका मुख्य धारा में ना होना ही है। मार्क्स ने बारबार यह - माना है कि आर्थिक समानता ही सामाजिक समानता का आधार बन सकती है। आज यह सच साबित हुआ है।

आर्थिक पक्ष मजबूत होने से तमाम अस्मिताविमर्श जो हाशिये पर थे-, अचानक उठ खड़े हुए और अपने अधिकारों और पहचान के लिए लड़ने लगे। वर्षों से उपेक्षा के शिकार समाजों में जो जागरूकता आयी है, उसमें साहित्य की बहुत बड़ी भूमिका है। भूमंडलीकरण के इस दौर में 'स्त्रीविमर्श-', 'दलित विमर्श', 'आदिवासी विमर्श' जैसे कई अस्मितावादी विमर्शों ने अपने साहित्य और विचार के माध्यम से अपनी दमदार उपस्थिति दर्ज की है। उनके साहित्य और विमर्श को अब पढ़ा और समझा भी जा रहा है। इन अस्मितावादी विमर्शों को साहित्यिक आंदोलनों ने खूब प्रचारितप्रसारित किया। साहित्यिक पत्र-पत्रिकाओं की भी इसमें बड़ी भूमिका रही। बाज़ार किसी भी चर्चित चीज को खरीद लेने में सक्षम होता है, वह अपने विरोध में आने वाली किसी भी विचारधारा को पनपने नहीं देता। इन विमर्शों की सबसे बड़ी बिड़बना यही है कि यह लड़ाई एक साथ होकर नहीं बल्कि अलगअलग संग-ठन बनाकर लड़ी जा रही है जो उन्हें कमजोर बना रही है। विमर्श एक होने के बावजूद भी प्रत्येक संगठन का एजेंडा अलगअलग है। - नरेंद्र आर्य इन विमर्शों के अंदरूनी ऊहापोह के संदर्भ में लिखते हैं" - यथास्थितिवादियों के आग्रह और

भय साहित्य को न तो समाज का दर्पण ही बना रहने देते हैं और न ही पारदर्शिता का स्वागत करते हैं। वो फ्रांसीसी आलोचक ले जूने इस प्रेक्षण को नकारने की कोशिश करते हैं कि सभी साहित्यिक विधाएँ सामाजिक संरचना होती हैं। समय के प्रत्येक दौर में अपने मापदंड और आदर्श होते हैं, जिसमें सभी प्रकार के साहित्यिक टैक्स्ट का उत्पादन, स्वागत और वर्गीकरण संभव होने की आशा की जाती है। ६ “

साहित्य और समाज के संबंध को कहीं से भी समझने की कोशिश की जाए, निष्कर्ष यही निकलेगा कि संवेदना ही एक ऐसी चीज है जो साहित्य और समाज को जोड़ती है। संवेदनहीन साहित्य समाज को कभी प्रभावित नहीं कर सकता। वह मात्र मनोरंजन कर सकता है। सिर्फ मनोरंजन द्वारा ही साहित्य को जीवित रखना संभव नहीं है। अगर साहित्य के पूरे इतिहास को सामने रखकर देखा जाए तो सहज ही पता चल जाएगा कि महान साहित्य उसी को माना गया है जिसमें अनुभूति की तीव्रता और भावना का प्राबल्य रहा है। साहित्यकार जब भी कुछ रचता है तो समाज को केंद्र में रखता है। समाज से विलग होकर साहित्य का आधार ही तैयार नहीं किया जा सकता है। संवेदनरहित साहित्य मृतप्राय ही होता है। “जिस साहित्य में मानवीय संवेदना नहीं होती उस साहित्य की उम्र बहुत कम होती है। क्योंकि साहित्य संवेदनाओं पर आधारित होता है। संवेदनरहित साहित्य की कल्पना भी नहीं की जा सकती है। “७

भारतीय समाज और साहित्य का गहरा सम्बन्ध है और दोनों एक दूसरे के पूरक हैं। साहित्य समाज की आत्मा है, साहित्य मानव मस्तिक से उत्पन्न होता है और मस्तिष्क वही ग्रहण करता है जो समाज से उसे प्राप्त होता है। साहित्य मनुष्य को मनुष्यता प्रदान करता है। मनुष्य न तो समाज से अलग हो सकता है और न साहित्य से। मनुष्य का पालनपोषण-, शिक्षादीक्षा तथा जीवन निर्वहन भी- समाज में ही होता है। व्यक्ति सामाजिक प्राणी बनकर अनेक अनुभव ग्रहण करता है, जब वह इन अनुभवों को शब्दों के माध्यम से व्यक्त करता है तो साहित्य का रूप बन जाता है। शब्दों की यही अभिव्यक्ति आदमी को श्रेष्ठ एवं साहित्यकार बना देती है। साहित्य के बिना राष्ट्र की सभ्यता और संस्कृति निर्जीव है। साहित्यकार का कर्म ही है कि वह ऐसे साहित्य का सृजन करे जो राष्ट्रीय एकता, मानवीय समानता, विश्व-बन्धुत्व और सद्भाव के साथ हाशिये के आदमी के जीवन को ऊपर उठाने में उसकी मदद करे। साहित्य का आधार ही जीवन है। साहित्यकार समाज और अपने युग को साथ लिए बिना रचना कर ही नहीं सकता है क्योंकि सच्चे साहित्यकार की दृष्टि में साहित्य ही अपने समाज की अस्मिता की पहचान होता है। भारत की आजादी के संग्राम के समय भारतीय समाज और साहित्य का पता दुनिया को हो चुका है। अंग्रेजों को देश छोड़कर भागना पड़ा, इसमें भारतीय समाज और साहित्य की बहुत बड़ी भूमिका रही। साहित्य मानव जीवन को परिवर्तन के साथ तथा मानव जाति को आपस में जोड़ता है। इसीलिए हमारे समाज में साहित्य, समाज का प्रतिबिम्ब माना जाता है। साहित्य बीते हुये कल का आईना है और भविष्य के जीवन को दिशा देने वाला भी है। सच्चा साहित्य कभी पुराना नहीं होता। साहित्य जीवन के मूल्यों को प्रतिष्ठित करता है। वाल्मीकि, कालीदास, कबीरदास, रविदास, सूरदास, तुलसीदास एवं आधुनिक युग के साहित्यकारों की रचनाएँ आज के पूँजीवादी और व्यावसायिक युग में भी आधुनिक समाज का दिशा निर्देशन करने में सक्षम हैं। साहित्य, समाज और संस्कृति का रक्षक होता है। बिना साहित्य के सभ्य समाज की कल्पना ही नहीं की जा सकती है। जिस समाज का अपना साहित्य नहीं होता वह समाज कभी भी विकास नहीं कर सकता, न ही किसी स्थान पर अपनी उपस्थिति दर्ज कर सकता है। साहित्यकार का कार्य मात्र कलम घिसना नहीं है बल्कि समाज के विकास में अपनी भूमिका का निर्वाह करना भी है। यह सोचने की बात है कि करोड़ों के इस देश में कुछ हजार ही साहित्यकार हैं। साहित्यकार होना प्राकृतिक वरदान है। इसलिए कवि नीरज कहते हैं -“मानव होना भाग्य है, कवि होना सौभाग्य है।” डॉ. विश्वंभर

दयाल गुप्ता अपनी पुस्तक 'साहित्य का समाजशास्त्र' में साहित्य के समाजशास्त्र पर हुई बहसों के बीच से साहित्य और समाज के बीच संबंध को स्थापित करने वाले कुछ बिन्दु सामने लाते हैं -

- साहित्य समाज की ही उपज है।
- साहित्य का स्वरूप समाज से ही निर्धारित होता है तथा वह समाज के स्वरूप का निर्धारण करता है।
- साहित्य सृजक एक सामाजिक प्राणी है, वह समस्त समाज के लिए साहित्य सृजन करता है।
- साहित्य के प्रति पाठक, आलोचक, प्रकाशक, संरक्षक आदि की रुचि एक सामाजिक के रूप में होती है जो साहित्य की प्रवृत्ति को प्रभावित करती है।
- समकालीन सामाजिक संगठन, संस्थाओं एवं मूल्यों से साहित्य का संबंध होता है। वह उनसे प्रभावित व उन्हें जीवित रखने का प्रयास करता है।
- साहित्य मानव संस्कृति का प्रणेता, रक्षक और वाहक है, वह व्यक्ति की सौंदर्यात्मक व कलात्मक अभिरुचियों की पूर्ति करने वाली इकाई है।

लेखक का दृष्टिकोण व्यक्तिमूलक होते हुए भी विश्वात्मक होता है। उसके विचार समाज और संस्कृति से नियमित होते हैं। ज्ञानप्रसार आवश्यक है।-विज्ञान के सामूहिक उपभोग के लिए उसका प्रचार- ज्ञान- है। ये कार्य साहित्य के विज्ञान की धरोहर का संचय भी आवश्यक होता द्वारा सम्पन्न होते रहे हैं। साहित्य ने समाज के स्वास्थ्य निर्माण में अपना महत्वपूर्ण योगदान दिया है। आज मानव को मनोरंजन के अनेक साधन उपलब्ध हैं। परन्तु उत्कृष्ट कथा - साहित्य एवं कविताओं का मानवजीवन में सदैव - विशेष स्थान रहा है। कथाकविताओं के माध्यम से मानव सदा अपने समकालीन समाज से जुड़ा रहा है। कथा - कविताओं का रसास्वादन अन्यत्र सम्भव नहीं है। अच्छे साहित्य का महत्व समाज के लिए सदा बना रहेगा। जिस प्रकार अच्छे स्वास्थ्य के लिए स्वास्थ्यवर्धक, सन्तुलित खान - पान आवश्यक है, उसी प्रकार समाज को स्वस्थ, मर्यादित बनाए रखने के लिए सत्साहित्य आवश्यक है।

वास्तव में लेखकों, साहित्यकारों का यह परम कर्तव्य है कि वे समाज के उत्थान में सहयोग देने के लिए लोगों का स्वस्थ मनोरंजन एवं ज्ञानवर्धन करने के साथ - साथ उनका पथ - प्रदर्शन करने वाले साहित्य की रचना करें। सस्ता अथवा अश्लील साहित्य स्पष्टतः समाज के पतन का कारण बनता है। :

• संक्षेप में - :

- 1) साहित्य और समाज का संबंध तो हमेशा से रहा है और जब तक समाज है, तभी तक साहित्य है।
- 2) प्रत्येक देश का साहित्य उस देश के मनुष्यों के हृदय का आदर्श रूप है, जो जाति जिस समय जिस भाव से परिपूर्ण या परिलुप्त रहती है, वे सब भाव उस समय के साहित्य की समालोचना से अच्छी तरह प्रगट हो सकते हैं।
- 3) साहित्य हाशिये के समाज की आवाज भी है, जो उन्हें अधिकार तो नहीं दे पाता पर उनकी बात वहाँ तक पहुंचा सकता है, जहां उनके अधिकार जब्त हैं।
- 4) प्रामाणिकता को उजागर करने का दावा करने वाले इतिहास को भी जब किसी समाज का प्रमाण नहीं मिल पाता, तब वह साहित्य का सहारा लेता है।
- 5) बार-बार यह कहा जाता है और कहा जाता रहेगा कि साहित्य उन लोगों का पक्षधर है जो समाज से बहिष्कृत हैं।
- 6) संवेदना ही एक ऐसी चीज है जो साहित्य और समाज को जोड़ती है। संवेदनहीन साहित्य समाज को कभी प्रभावित नहीं कर सकता।

- 7) साहित्य मनुष्य को मनुष्यता प्रदान करता है। मनुष्य न तो समाज से अलग हो सकता है और न साहित्य से।
- 8) सच्चा साहित्य कभी पुराना नहीं होता। साहित्य जीवन के मूल्यों को प्रतिष्ठित करता है।
- 9) वाल्मीकि, कालीदास, कबीरदास, रविदास, सूरदास, तुलसीदास एवं आधुनिक युग के साहित्यकारों की रचनाएँ आज के पूँजीवादी और व्यावसायिक युग में भी आधुनिक समाज का दिशा निर्देशन करने में सक्षम हैं। साहित्य, समाज और संस्कृति का रक्षक होता है। बिना साहित्य के सभ्य समाज की कपलना ही नहीं की जा सकती है।
- 10) समकालीन सामाजिक संगठन, संस्थाओं एवं मूल्यों से साहित्य का संबंध होता है। वह उनसे प्रभावित व उन्हें जीवित रखने का प्रयास करता है।
- 11) साहित्य मानव संस्कृति का प्रणेता, रक्षक और वाहक है, वह व्यक्ति की सौंदर्यात्मक व कलात्मक अभिरुचियों की पूर्ति करने वाली इकाई है।
- 12) अच्छे साहित्य का महत्व समाज के लिए सदा बना रहेगा । जिस प्रकार अच्छे स्वास्थ्य के लिए स्वास्थ्यवर्धक, सन्तुलित खान - पान आवश्यक है, उसी प्रकार समाज को स्वस्थ और मर्यादित बनाएँ रखने के लिए सत्साहित्य अत्यंत आवश्यक है ।

संदर्भ ग्रंथ सूची - :

- १) नन्द दुलारे वाजपेयी - हिन्दी साहित्य : रचना और विचार, पृष्ठ - 20
- २) मैनेजर पांडे - साहित्य के समाजशास्त्र की भूमिका, पृष्ठ - 57
- ३) मैनेजर पांडे - साहित्य के समाजशास्त्र की भूमिका, पृष्ठ - 58
- ४) पूरनचन्द्र जोशी - परिवर्तन और विकास के सांस्कृतिक आयाम, पृष्ठ - 170
- ५) सुधीर चंद्र - इकोनोमिक एंड पोलिटिकल वीकली, अक्टूबर-31, 1987, पृष्ठ - 55
- ६) नरेंद्र कुमार आर्य - अस्मिताएं, यथास्थितिवाद और वैचारिक अपेक्षाओं का द्वंद्व, , समसामयिक सृजन, जुलाई - दिसंबर 2014, पृष्ठ - 32
- ७) सत्येन्द्र प्रताप सिंह - हिन्दी कथा साहित्य में अंतरलिंगी समाज, , समसामयिक सृजन, जुलाई-दिसंबर 2014, पृष्ठ - 49

भारतातील स्त्री मुक्ती चळवळीपुढील आव्हाने

प्रा. उगीले माधव उत्तमराव

(सहाय्यक प्राध्यापक)

समाजशास्त्र विभाग

रामकृष्ण परमहंस महाविद्यालय,

उस्मानाबाद. (महाराष्ट्र)

Email- ugilemadhav@yahoo.com

Mob.No. ९४२३७२१३९०

◆ घोषवारा :-

स्त्रियांनी आपल्या न्याय हक्कासाठी संघर्ष केल्याचे चित्र जगभरातून पहावयास मिळते. त्या संघर्षाचे स्वरूप स्त्री मुक्ती चळवळ होय. स्त्रीला माणूस म्हणून तीचे हक्क, स्वातंत्र्य अबाधित राहायला पाहिजेत असे या संघर्षाचे स्वरूप होते. स्त्री मुक्ती चळवळीच्या माध्यमातून स्त्रियांनी आपला समाजातील दर्जा उंचावण्याचा प्रयत्न केला. भारतीय समाज व्यवस्था पुरुषप्रधान समाजव्यवस्था असल्याने सर्व सत्ता पुरुष वर्गाकडे गेल्यामुळे समाजातील सर्व संस्थावर त्यांचे प्रभुत्व निर्माण झाले. त्यामध्ये सामाजिक, धार्मिक व आर्थिक सत्तांच्या संदर्भाने नियमांच्या बंदिस्त चौकटी निर्माण झाल्या. या चौकटीत स्त्रियांचे भावविश्व बंदिस्त केले गेले. या बंदिस्त चौकटीतून स्त्रियांना मुक्ती मिळवून देण्यासाठी स्त्रीला माणूस म्हणून जगण्यासाठी स्त्री मुक्तीचा लढा आहे. भारतीय समाज व्यवस्थेत स्त्री मुक्ती चळवळीला अनेक आव्हानांना सामोरे जावे लागत आहे. स्त्री शिक्षणाची उदासीनता, मुलीवर केले जाणारे संस्कार, नोकरी करणाऱ्या स्त्रियांच्या समस्या, स्त्रियांवर होणारे अन्याय, अत्याचार, जहाल स्त्रीवाद अशा अनेक आव्हानांना स्त्री मुक्ती चळवळीला सामोरे जावे लागत आहे.

◆ महत्त्वाचे शब्द (Key words) :-

स्त्री मुक्ती, पुरुषी वर्चस्व, श्रम विभाजन, लिंगभेद, स्त्रीत्व, जहाल स्त्रीवाद, संस्कार, पारंपारिक दृष्टिकोन.

◆ प्रस्तावना:-

आज स्त्रियांनी सर्वच क्षेत्रांमध्ये आपले कर्तृत्व प्रस्थापित केले आहे. विविध क्षेत्रात स्त्रियांनी मोठी कामगिरी बजावली आहे. त्यांच्या वैयक्तिक गुणवत्तेच्या कक्षा चांगल्याच विस्तारल्या आहेत. बुद्धिमत्तेच्या उच्च पातळीमुळे प्राप्त होणाऱ्या उच्च अधिकाराच्या जागा त्यांनी मिळविल्या आहेत. पण हे होत असलेले बदल परिस्थितीच्या रेट्यामुळे निर्माण होत आहेत. पुरुषप्रधान समाजव्यवस्थेत आजही तिला दुय्यम स्थान दिले जाते. विविध प्रकारच्या सामाजिक बंधनात ती बांधली गेली आहे. स्त्री-पुरुष भेद करणे हे अन्यायाचे आहे ही जाण असून सुद्धा समाजात स्त्रियांवरील अन्याय, अत्याचार कमी झाले नाहीत. स्त्रियांकडे उपभोग्य वस्तू म्हणून पाहण्याचा दृष्टीकोन आजही आपणास दिसून येतो. स्त्री मुक्ती चळवळ ही मानव मुक्तीची चळवळ आहे. स्त्री मुक्ती चळवळीच्या माध्यमातून स्त्रियांवरील होणारे अन्याय, अत्याचार, स्त्रियांना दिली जाणारी दुय्यम दर्जाची वागणूक, स्त्री दुबळी नसताना तिच्यावर पध्दतशीर संस्कार करून दुबळेपण लादणाऱ्या समाजव्यवस्थेशी दोन हात करणे हा या चळवळीचा उद्देश आहे.

स्त्री मुक्ती चळवळीच्या माध्यमातून स्त्रियांना समान संधी प्राप्त करून देण्याचा प्रयत्न केला आहे. त्याचबरोबर स्त्रीला माणूस म्हणून जगता आले पाहिजे. त्यासाठी स्त्री मुक्ती चळवळीने प्रयत्न केले. परंतु भारतीय समाज व्यवस्थेत स्त्री मुक्ती चळवळीला अनेक आव्हानांना सामोरे जावे लागत आहे, त्या आव्हानांचा आढावा प्रस्तुत शोध निबंधात घेतला जाणार आहे.

◆ शोध निबंधाचे उद्देश :-

- १) स्त्री मुक्ती चळवळीचे स्वरूप समजून घेणे.
- २) स्त्री मुक्ती चळवळी समोरील विविध आव्हानांचा अभ्यास करणे.

◆ संशोधन पध्दती :-

प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी दुय्यम साधनांचा उपयोग केला आहे. त्यामध्ये संदर्भग्रंथ, मासिके, वर्तमानपत्रातील लेख, इंटरनेट इत्यादी दुय्यम साधनांचा उपयोग केला आहे.

◆ **स्त्री मुक्ती चळवळीचे स्वरूप :-**

भारतीय समाज व्यवस्थेत स्त्रियांना दुय्यम दर्जाची वागणूक दिली जाते. स्त्रीला एक उपभोग्य वस्तू मानतो. तिला व्यक्तीमत्त्व आहे, मन आहे, तिला आशा, आकांक्षा आहेत हा विचार समाजाच्या ध्यानी मनी नसतो. समाजाने लादलेली चूल व निसर्गाने लादलेले मुल हे तिचे कार्यक्षेत्र असले पाहिजे असा विचार समाजात आपणांस दिसतो. याच विचारापासून स्त्रीला मुक्ती मिळाली पाहिजे. पुरुषी वर्चस्व असलेला समाज स्त्री-पुरुष समान आहेत हा विचार मानत नाही. समाजाने लादलेले गौण स्थान झुगारून दिले पाहिजे हा स्त्री मुक्तीचा विचार इ.स.१९६५ नंतर आकार घेऊ लागला.

स्त्री व पुरुष नाते समानतेचे असले पाहिजे हा स्त्री मुक्ती चळवळीचा गाभा आहे. स्त्री पुरुष हा भेद नैसर्गिक अर्थाने योग्य आहे पण त्याचे पडसाद तिच्या क्षमतेवर व पात्रतेवर उमटावेत हे दुर्दैव आहे. स्त्रिया पुरुषांपेक्षा कोणत्याही बाबतीत कमी नसतात. त्यांनी रूढी, परंपरांच्या चौकटीत बंदिस्त झालेली श्रमव्यवस्था का स्विकारावी? लिंग आधारित श्रमविभाजन लादून व स्त्रीत्वाची एक विशिष्ट प्रतिमा निर्माण करून स्त्री व्यक्तीमत्त्वाचा कोंडमारा केला आहे. 'स्त्रीत्व' म्हणून स्त्रियांवर अन्यायाने लादलेली बंधने दूर करणे सामाजिक न्यायाला धरून आहे. स्त्री मुक्ती चळवळीचा आक्रोश सामाजिक न्यायासाठी आहे.

◆ **स्त्री मुक्ती चळवळीपुढील आव्हाने :-**

१) **भारतातील स्त्री शिक्षणाबद्दलची उदासीनता:-**

स्त्रियांमध्ये असणारा अडाणीपणा हा तिच्या गुलामगिरीचे कारण आहे. हे जाणून समाज सुधारकांनी स्त्री शिक्षणासाठी प्रयत्न केले. आज विविध क्षेत्रांमध्ये स्त्रिया शिक्षण घेऊन कार्यरत असलेल्या दिसतात. परंतु त्यांचे प्रमाण अत्यंत कमी आहे. ग्रामीण भागातील स्त्रियांचे शिक्षणाचे प्रमाण कमी आहे. ग्रामीण भागातील व्यक्तींचा मुलीकडे पाहण्याचा दृष्टीकोण असा असतो की, एकदा मुलीचे लग्न करून दिले की आपली जबाबदारी संपते. त्यामुळे ग्रामीण भागातील मुलींना शिक्षणाची संधी मिळत नाही. मुलाच्या शिक्षणाबद्दल आई वडीलांना जशी आस्था असते, तशी आस्था मुलीच्या शिक्षणाबद्दल असत नाही.

२) **मुलीवर केले जाणारे संस्कार :-**

"स्त्रीचा जन्म स्त्री म्हणून होत नाही ती संस्काराने स्त्री बनते." परंपरा, रूढी, अंधश्रद्धा यांच्या संस्काराने 'स्त्रीत्व' अखंडपणे जपले जाते. स्त्री ने आपले स्त्रीत्व जपले पाहिजे. हा संस्कार ठासून तिच्यावर रुजवीला जातो व तिच्यावर स्त्री आहे म्हणून अनेक बंधने लादली जातात. घर व नाती सांभाळण्यात स्त्रीत्व आहे हा विचार देवधर्माच्या सुरेख कोंदणात ठासलेला असतो. यामध्ये माणूसपण व व्यक्तीमत्त्व पूर्णपणे विरून गेलेले असते. स्त्री मुक्ती चळवळीच्या माध्यमातून संस्कार पध्दतीत बदल घडवून आणण्यासाठी मोहीम हाती घेतली पाहिजे.

३) **नोकरी करणाऱ्या स्त्रियांच्या समस्या :-**

लिंगभेद लक्षात न घेता सर्व स्त्री-पुरुषांना समान हक्काची ग्वाही कायद्याने दिली. लिंगभेदामुळे आतापर्यंत डावललेला न्याय मिळाला परंतु प्रत्यक्षात वस्तुस्थिती मात्र वेगळी आहे. रूढी, सामाजिक संस्कार, परंपरा इ.मुळे हे भेदभाव अखंडपणे चालू आहे. स्त्रियांच्या कार्यक्षमतेबाबत शंका घेतल्या जातात. केवळ अपरिहार्य बाब म्हणून स्त्रियांना नोकऱ्या दिल्या जातात. स्त्री मुक्तीचा पाया स्त्री ही आर्थिकदृष्ट्या स्वावलंबी झाली पाहिजे हा आहे. पण नोकरी करणाऱ्या स्त्रियांकडे आज पैसा मिळवणारे यंत्र या दृष्टीकोणातून पाहिले जाते. नोकरी करणाऱ्या स्त्रियांच्या सुरक्षिततेचा प्रश्न मोठा आहे.

४) **विनयभंगाचे व बलात्काराचे वाढते प्रमाण:-**

पर स्त्री मातेसमान मानणाऱ्या भारतीय संस्कृतीत स्त्रियांना उजळ माथ्याने जगता येत नाही, हे मोठे दुर्दैव आहे. सार्वजनिक ठिकाणी स्त्रियांची छेडछाड केली जाते. विनयभंगाचे व बलात्काराचे गुन्हे दिवसेंदिवस वाढताना आपणास दिसतात. बलात्काराला बळी पडलेल्या स्त्रियांना अनेक समस्यांना तोंड द्यावे लागते. ती स्त्री कायमची कलंकीत बनते.

बलात्कार हा गंभी स्वरूपाचा गुन्हा आहे. त्याला दिली जाणारी शिक्षा ही भयंकर असते. याची जान समाजात निर्माण होणे आवश्यक आहे. कायदा केवळ पुस्तकात राहिला तर समाजात इष्ट परिवर्तन घडून येत नाही. तर समाजातील लोकांमध्ये या बाबत जागृकता निर्माण झाली पाहिजे.

५) **स्त्रीबद्दलची प्रतिमा भाषेच्या माध्यमातून जोपासली जाते:-**

विचाराचे जतन भाषेच्या माध्यमातून होते. भाषेचे सामर्थ्य लक्षात घेता स्त्रीबद्दलची प्रचलित प्रतिमा भाषेच्या माध्यमातून जोपासली जाते. स्त्रियांबद्दलची विकृत कल्पना भाषेच्या माध्यमातून स्पष्ट होतात. उदा. पायतली वाहन पायातच बरी, स्त्रियांना पोटात

काही ठेवणे जमत नाही, कान फुंकण्यात तरबेज असतात अशा प्रकारच्या स्त्रीयांना तुच्छ लेखनाच्या म्हणी, वाक्प्रचार भाषेत आपणास दिसतात. त्यामुळे स्त्रीयांची विचार करण्याची क्षमताच खुडून टाकली जाते. अशा तऱ्हेचे पूर्वग्रह भाषेच्या माध्यमातून खोलवर रुजवले जातात. म्हणून स्त्री मुक्ती चळवळ प्रबोधनात्मक चळवळ झाली पाहिजेत.

६) जहाल स्त्रीवादी विचार :-

स्त्री मुक्ती चळवळीतील अतिरेकी स्त्रीवाद्यांनी मानवी समाजातील मूल संस्थावरच आघात केला आहे. समाजातील कुटुंब संस्था, विवाह संस्था यात बदल घडवून आणणे आवश्यक आहे. मात्र त्याला संपवण्याची भाषा मात्र योग्य नाही. कुटुंब व विवाह संस्था संपल्यानंतर त्याचे वाईट परिणाम समाजाला भोगावे लागणार आहेत. विवाहमुक्ती ही स्त्रीमुक्ती असे समीकरण स्त्रीवाद मांडून पाहत असेल तर, त्यांचे पाऊल चुकीचे पडत आहे. कौटुंबिक व वैवाहीक बंध प्रस्थापित न करता स्त्री-पुरुषाचे सहजीवन हे शारीरिक पातळीवरचे असणार आहे. त्यात भावनिकता असणार नाही. कौटुंबिक व्यवस्था स्त्रियांचा तुरुंगवास आहे असे मानून कुटुंबसंस्था संपवणे म्हणजे समाज व्यवस्था संपवल्यासारखे आहे. वैयक्तिक व सामाजिक गरजातून ज्या सामाजिक संस्थांचा उदय झाला त्या गरजा त्रिकालाबाधीत आहेत. सामाजिक संस्थात रचनात्मक व कार्यात्मक बदल घडवणे आवश्यक आहे. सामाजिक संस्था संपवण्याची भाषा मात्र आताताईपणाची आहे. तेंव्हा स्त्री मुक्ती चळवळीने अतिरेकी भूमिकेचा त्याग केला पाहिजे.

◆ निष्कर्ष:-

- १) स्त्री मुक्ती चळवळीसमोर स्त्री शिक्षणाबद्दलची उदासिनता एक मोठे आव्हान आहे. जोपर्यंत स्त्री शिक्षणाला प्राधान्य दिले जात नाही, तोपर्यंत स्त्रीयांना आपला दर्जा सुधारण्याची संधी प्राप्त होणार नाही. विशेषतः ग्रामीण भागात स्त्री शिक्षणाबद्दल जागृकता निर्माण केली पाहिजे.
- २) भारतीय समाज व्यवस्थेत मुलीवर केले जाणारे संस्कार हे मुलापेक्षा वेगळे असतात. संस्काराच्या माध्यमातून तिच्यावर अनेक बंधने लादली जातात. स्त्री मुक्ती चळवळीच्या माध्यमातून संस्कार पध्दतीत बदल घडवून आणण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे.
- ३) कायद्याने स्त्रीयांना हक्क प्राप्त झाले असले तरी, वस्तुस्थिती मात्र वेगळी दिसते. नोकरी करणाऱ्या स्त्रीयांकडे पाहण्याचा दृष्टीकोण पैसा मिळवणारे यंत्र असा आहे. नोकरी करणाऱ्या स्त्रीयांना सुरक्षितता नाही. स्त्री मुक्ती चळवळीच्या माध्यमातून स्त्रीयांकडे पाहण्याचा हा समाजातील दृष्टीकोण बदलला गेला पाहिजे.
- ४) स्त्रीयांवरील अन्याय, विनयभंग, बलात्कार यांचे प्रमाण दिवसेंदिवस वाढत आहे. बलात्कारासारखे गुन्हे वाढत आहेत. बलात्कारासारख्या गुन्ह्याबाबत दिल्या जाणाऱ्या शिक्षेबाबत लोकांमध्ये जागृकता निर्माण केली पाहिजे.
- ५) भाषेच्या माध्यमातून स्त्रीयांबद्दल जी प्रतिमा निर्माण केली जाते त्याविरुद्ध स्त्री मुक्ती चळवळ ही प्रबोधनात्मक चळवळ झाली पाहिजे.
- ६) जहाल स्त्रीवादी विचार समाज व्यवस्थेस घातक आहेत. कुटुंबसंस्था, विवाहसंस्था संपवून स्त्रियांचे प्रश्न सुटणार नाहीत. तर या संस्थांमध्ये योग्य बदल करणे गरजेचे आहे.

◆ संदर्भ सूची :-

- १) डॉ. गायकवाड श्रीकांत, 'भारतातील सामाजिक चळवळी', अरुणा प्रकाशन, लातूर (२००९)
- २) डॉ. पाटील लीला, 'भारतीय स्त्री जीवन', मेहता प्रकाशन, पुणे (१९९०)
- ३) रानडे प्रतिभा, 'स्त्री प्रश्नांची चर्चा १९ वे शतक', पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई (१९९१)
- ४) डॉ. परुळेकर आशा, 'आधुनिक स्त्रीच्या समस्या', मेहता प्रकाशन, पुणे (१९९२)
- ५) डॉ. सुनंदा ल. अहिरे, 'स्त्री अभ्यासाच्या दिशा', अथर्व प्रकाशन, धुळे (२०१२)

A Problem of Child Labour in Solapur City

Shri. D. M. Shinde.

Associate Prof & Head

Department of Sociology.

R. P. College, Osmanabad

Email-dmshinde30@rediffmail.com

Cell no.: 9422377740, 7773985362

◆ Introduction :-

Child labour is one of the very pressing issue currently confronting India and many other South-Asian countries. Children of today are the future of nation tomorrow. India is the home of the largest child population in the world. The development of children is the first priority on the countries development agenda, not because they are our supreme but also the future human resources of the country.

India has the largest number of working children in the world. Whether they are sweating in the heat of stone quarries, working in the fields 16 hours a day, picking rags in the city streets, or hidden away as domestic servants, these children endure miserable and difficult lives. They earn little and are made to work more. They struggle to make enough to eat and perhaps to help feed their families as well.

They do not go to school. Many of them have been working since the age of four or five, and by the time they attain adulthood they may be irrevocably sick and deformed they will certainly be exhausted, and in this way they are debarred from enjoying the basic human rights, which are essential for the advancement of one's personality. According to the statistics given by Indian government there are 20 million child labours in the country, while other agencies claim that it is 50 million.

◆ About Solapur City :-

Solapur city is one of the most important city in Maharashtra State. It is the district place. There are 11 talukas places in Solapur district. It is one of the biggest markets place and specially for *Solapuri Chadar*. Solapur is well connected by the various transportation facilities such as Air, Railway and Bus route in all over India. 'Bidi factory' and Spinning mills' are important aspects of Solapur city. Solapur city is world famous city for Solapuri Chadar. Siddheshwar is gram-daiveat of Solapur. Siddheshwar lake is a famous place in Solapur city. Instead of these there are temple of Rupabhavani Goddess, the temple of like Shree Revan Siddheshwar, Shree Mallikarjun etc. temple of Hindus are in Solapur city. There are six temples of Jain religion. There are six Budha Vihar, two Huge Churches, sixteen Masdhes in Solapur city. Maratha, Islam, Lingayat, Jain, Buddha, Christ, Parsi community is leaving in Solapur city. As per the census of 2011 the population of this city was 15,00,000. This city is divided in 90 wards in the ratio of population. Solapur city well known of multi-linguistic city.

◆ Aims and Objectives :-

Today, child labour problem is burning problem of developing as well as undeveloped countries. Following objectives were kept in mind for the study.

- 1) To know the reason behind child labour.
- 2) To know the various problems of child labour.
- 3) To observe the treatment given by parents to their working children.
- 4) To observe the treatment given by employee to their child labours.

♦ **Limitations of the Study :-**

- 1) The study was limited to the child labours in Solapur city.
- 2) The study was limited to the selected samples, it means 80 child labour.

Hypothesis of Research Work :-

- 1) Nature of work of child labour is the same in Solapur city.
- 2) Quantitative growth of child labour in Solapur city is very high.
- 3) There might be various causes responsible for child labour issue.
- 4) Rehabilitation policies are not affected on child labour.

♦ **Methodology :-**

The present research work was done with the help of primary and secondary information.

In order to collect primary information interview, questionnaires, random sampling and observation method used.

For this research the various secondary information was taken like child labour related books, magazines, government reports, labour ministry report etc.

♦ **Selection of Sample :-** Total 80 samples were selected and surveyed randomly. Out of 80 samples 40 were girl child labour and remaining 40 were boys.

♦ **Statistical Analysis :-**

Out of total 80 child labours only 10% were belonging 10 to 11 years of age. As their age increases it is found that the parentage of working is also increased. It is also observed that the child labour is a first or second issue of their parents, it correlates with the factor or main cause of working that is to contribute the family income.

All the child labours were scattered and doing various jobs. Mostly boys were working at tea stalls, Bidi factory, Spinning mills, garage, welding workshops, shoe polishing and waiters in small hotels. The girls were laboring at household jobs baby sitting, selling vegetables flowers washing clothes etc.

Nature of Job	Boys	Girls
Tea Stall	15%	04%
Pan Stall	15%	-
Garage	20%	-
Welding workshop	12%	-
Cycle workshop	08%	-
Boot polish	08%	-
Spinning mills	12%	-
Baby sitting	-	12%
Household work	-	36%
Bidi Factory	04%	28%
Selling flowers;	06%	10%
Selling vegetables	-	10%

Gender differentiation is found in the work practices of child labour. Educational status of these child labours was very poor.

Correlation between education, occupation and monthly income of child labours.

Education	Occupation	Monthly Income
Illiterate	Tea stall, Boot polish, Waiter, House hold work, Washing Clothes.	Rs. 500/- to 700/-
5 th Standard	Bidi factory, Waiter, Spinning mills. Household work.	Rs. 700/- to 1000/-
7 th Standard	Cycle workshop, Garage, Selling Flowers, baby sitting	Rs. 1000 to 1200/-
10 th Standard	Welding workshop, Garage, Spilling mills.	Rs.1200/-to 1500/-

◆ **Findings :-**

Hard work, 10-12 hours continuous work, hunger, no fixed and attractive payment, very painful insulting treatment is given by their employer.

85% children were doing jobs because it is the basic need of their family. Unemployment of parent, death of father or mother are some other reasons found.

While working (injuries an cuts were common from the sharp tools used) in garage, cycle and welding workshops, also in household, hotels, and tea stalls.

First aid facilities were rare. 80% children were obliged to rely self medication when required while 20% of the ailing any leave in various occupations only the child workers at garage, welding work shop and cycle workshop were having a weekly off for one day.

The present educational system which is tough expensive and not suitable to the requirement, did not boost much confidence in the working children. Child workers have not taken any specific education or training regarding their occupation or type of work. They were just doing their work by experience and observations.

The treatment given to he child workers by their parents was satisfactory to some extend but the treatment given to them by their employee was not so satisfactory. Exploitation and abuse were the major problems found in some cases.

◆ **Summary :-**

To study the facts about the child labour practices in Solapur city, total 80 samples were taken random. Interview and questionnaire schedule was used to collect the primary data. The distribution of sample was 50-50 percent that means 40 girl child workers and 40 boys.

Poverty, illiteracy, hunger and unemployment of parents, death of family-in-charge were the reasons which make children to work compulsory.

First aid facilities were rare. Child workers were not allowed to take any leave. Exploitation and abuse was found in some cases at work place. Parents were giving little better treatment to their working children.

◆ **Suggestions :-**

- 1) Mobile health centers should visit the work place in rural and urban areas or a through medical checkup of the workers, provide necessary assistance and ensure free supply of medicines to working children.

- 2) Scholarships should be given as a additional incentive for parents to send their children at school.
- 3) It would be desirable if such special schools provide boarding and lodging facilities for student to avail themselves of the training and education programs. Training in a vocational alternative with general education and physical exercises should improve the quality of the child as a future human resource for the nation.
- 4) NGO’s can substantially supplement government programs by providing non formal educational facilities, voluntary health services, the creation of social awareness among the public regarding the child evils. They can also implement welfare measures.
- 5) Counseling centers counselors should solves this problem through counseling centers at work place, schools etc. child labours, their parents, employers, union leaders, general public all need counseling regarding this issue.

Reference :

- 1) Giri V. V. : Labour Problems in Indian Industry, Asia Publishing House, Bombay, 1958.
- 2) Joshi K. G. : Migration and Mobility, Himalaya Publishing House, Bombay, 1989
- 3) Tiwari K. D. : Child Labour in India; Causes and Cures.
- 4) Bimal Kumar : Problems of Working Children.
- 5) Gazetteer of Indian, Maharashtra State and Solapur District.
- 6) News-paper articles and references.

अनुवाद प्रक्रिया स्वरूप आणि समस्या

प्रा. राजा निवृत्ती जगताप

मराठी विभाग,

रामकृष्ण परमहंस महाविद्यालय, उस्मानाबाद.

मो.नं. 9881188263

◆ घोषवारा :-

जागतिकीकरणात अनुवाद प्रक्रिया ही काळाची गरज झाली आहे. त्यामुळे उत्कृष्ट साहित्यकृतीचे अन्य विविध भाषात अनुवाद होणे महत्त्वाचे आहे. त्यासाठी त्या प्रक्रियेतून जाताना कोणती गरज असते आणि काय अडचणी येतात याचा प्रामुख्याने विचार या निबंधात मांडलेला तर आहेच परंतु अनुवाद करणे ही चांगल्या आस्वादकाची प्रतिक्रिया असते. त्यामुळे दर्जेदार साहित्याचा अनुवाद म्हणजे आस्वादकाच्या साक्षेपी दृष्टीकोनाचा विचार असतो तो या शोध निबंधात मांडला आहे.

◆ किर्द :-

अनुवाद, स्वरूप, समस्या, भाषांतर, कॅडीचे नियम, मराठी साहित्य कन्नडमध्ये, बलुतं अनुवाद, हिंदी, इंग्रजी, कन्नड

◆ प्रस्तावना :-

मनुष्य समाजशील प्राणी आहे. भाषेमुळेच मानवाला कुटुंब, टोळ्या, गांव, जमात, समाज, राज्य इत्यादी संस्था स्थापन करता आल्या. माणसा माणसातल्या संदेश वहनामुळेच माणसे एकत्र येऊन समूहात वावरू लागले आणि आपले व्यवहार करू लागले. भाषा हे विचार, कल्पना आणि भावना व्यक्त करण्याचे साधन आहे. माणूस हा समाजाचा घटक आहे. समाज हा राष्ट्राचा घटक आहे. तर राष्ट्र विश्वाचा घटक आहे. या सर्व घटकांना संवाद करण्याकरिता भाषा हेच माध्यम आहे. भाषा हा जगातील सर्व माणसाचा कणाच आहे. "मनातील भावनांचा उत्कृष्ट अविष्कार व्यक्त करण्याचे माध्यम म्हणजे भाषा होय." याचाच अर्थ असा भाषा हे आशय पोचवायचे उत्कृष्ट माध्यम आहे. लेखक आपल्या मातृभाषेतून लेखन करतो. परंतु त्याचे लेखन परभाषेतून पोहचवायचे असते तेंव्हा निश्चितच भाषांतर, रुपांतर, अनुवाद या प्रक्रियेला अनन्य साधारण महत्त्व येते.

आज जागतिकीकरणामुळे जग जवळ आले आहे. उद्योग, व्यापार व शिक्षणामुळे माणसे एका देशातून दुसऱ्या देशात व इतर राज्यातून दुसऱ्या राज्यात ये जा करू लागली आहेत. नोकरीमुळे काही माणसे इतर राज्यात, देशात राहू लागली आहेत. तेंव्हा एखादी साहित्य कलाकृती समजावून घ्यायची असेल किंवा सांगायची असेल तर अनुवाद प्रक्रियेशिवाय पर्याय नाही. विज्ञान आणि व्यापार यामुळे आता जग फार जवळ आले आहे. त्यामुळे आज अनुवादाचं महत्त्व फार वाढलेलं आहे. विसाव्या शतकांमध्ये पाश्चिमात्य देशातून ज्ञान आणि विज्ञान आपल्या देशात इंग्रजी भाषेतून आलं. इंग्रजी साहित्याचा अनुवाद हिंदीमध्ये आणि इतर भारतीय भाषांमध्ये होऊ लागला आणि कालांतराने भारतीय भाषेतील साहित्याचा आणि हिंदी साहित्याचा अनुवाद ही इंग्रजीमध्ये आणि अन्य युरोपीय भाषांमध्ये होऊ लागला. ही प्रक्रिया भारतीय भाषांमध्ये गतीशील राहिली.

अनुवाद करणे ही चांगल्या आस्वादकाची स्वाभाविक प्रतिक्रिया असते. जे काही चांगले वाचले आहे. ते दुसऱ्याला सांगायचे या उर्मीतून अनुवाद कियेला चालना मिळणे स्वाभाविक आहे आणि यातूनच या प्रक्रियेला चालना मिळते. एखादा वाचक एखादे आत्मचरित्र, कथा, कविता मूळ भाषेत वाचतो. परंतु ती भाषा सर्वानाच येते असे नाही. तेंव्हा त्या साहित्य कृतीचा आस्वाद इतरांना घेता यावा म्हणून हा वाचक साध्या भाषेत तिचे भाषांतर करतो. म्हणजेच तो दोन भाषेतून आपला अविष्कार व्यक्त करतो. जेथे भाषेची अडचण निर्माण होते तिथे अनुवादांमुळे ती अडचण दूर होते.

◆ अनुवाद म्हणजे काय? :-

भाषांतर आणि अनुवाद या दोन्ही संज्ञा हल्ली समानार्थी म्हणून वापरल्या जातात. अनुवाद याचा अर्थ योगिक अर्थाने. 'एखाद्याला मागून बोलणे' असा आहे. अनुवाद या शब्दाला स्वतंत्र पारिभाषिक अर्थ प्राप्त झाला आहे. वैदिक वाङ्मयात धार्मिक कृत्यातील निरनिराळ्या कृती करण्याचे आदेश ज्यातून दिलेले असतात अशा मजकूराला विधी वाक्ये म्हणतात आणि विधी वाक्याचे विवरण करणाऱ्या मजकूराला अनुवाद असे म्हणतात.

पूर्वसिद्ध मजकूराला स्पष्टीकरण, विवरण अथवा विस्तार म्हणजे अनुवाद होय. मोल्स्वर्थच्या कोशात 'Repeating another's speech or ones own tautology' असा त्याचा अर्थ दिला आहे. 'अनुवाद म्हणजे

सूर्यकिरणानां दोरीत बांधण्यासारखी कठीण गोष्ट' असे हयागो या विचारवंताने म्हटले आहे. एकंदरीत अनुवाद ही व्यापक संज्ञा असून भाषांतर ही तिच्यात सामावणारी तिच्या एका प्रकारचा निर्देश करणारी संज्ञा आहे. असे अगोदर अनुवादन म्हणजे काय? हे समजावून घ्यावे लागेल.

◆ **भाषांतराचा काळ आणि कॅडीचे भाषांतराचे नियम :-**

अनुवाद आणि भाषांतर या दोन्ही संबा समानार्थी असल्याने भाषांतराचा कालखंड मराठी वाङ्मयाच्या इतिहासात महत्त्वाचा मानला जातो. त्याचा थोडक्यात आढावा पुढीलप्रमाणे "1864 पर्यंत प्रकाशित झालेल्या पुस्तकांची संख्या 661 इतकी आहे. ही माहिती न्या. महादेव गोविंद रानडे यांनी तयार केलेल्या सुचीवरून दिसते."¹ 1800 ते 1874 या कालखंडाला भाषांतर युग असे म्हटले जाते. या काळातले बहुतेक साहित्य भाषांतरीत, रुपांतरीत अथवा आधारित स्वरूपाचे होते. या काळात भाषांतर करण्याला प्रोत्साहन दिले जात असे. पारितोषिके दिली जात. बहुतेक भाषांतरे इंग्रजीतून मराठीत होत असत. मेजर कॅडी यांचेकडे भाषांतरीत पुस्तके तयार करण्याचे काम सरकारने सोपवले होते. कॅडीने भाषांतराचे काही नियम तयार केले होते. "भाषांतर हे मूळ कृतीशी प्रामाणिक असले पाहिजे. मूळातला सगळा आशय भाषांतरात उतरला पाहिजे. अतिरिक्त असा कांही भाग त्यात असता कामा नये. मूळातली लेखनसरणी भाषांतरात आली पाहिजे. भाषांतरकाराने त्या त्या लेखकाच्या शैलीचे वैशिष्ट्ये लक्षात घेतले पाहिजे. एखादे शब्दाचे रूप एकच वापरले पाहिजे. मूळ लेखनाच्या कांही कल्पनांचे स्पष्टीकरण करणेही आवश्यक ठरते."²

या प्रक्रियेमुळे किंवा वाढत्या छापखाने यामुळे 1900 पर्यंत 2113 इतके ग्रंथ मराठीत निर्माण झाले. यावरून असे दिसते की, 'भाषांतराचा काळ' म्हणजे आधुनिक मराठी वाङ्मयाच्या इतिहासातील एक उज्वल काळ होय !

◆ **अनुवाद दोन भाषात पूल बांधण्याचे काम :-**

अनुवाद प्रक्रिया हे दोन भाषांमध्ये सांस्कृतिक, वैचारिक देवाणघेवाण करण्यासाठी एखाद्या पुलासारखं काम करित असते. प्रारंभी इंग्रजी साहित्याचा अनुवाद हिंदीमध्ये आणि इतर भारतीय भाषांमध्ये झाला. हल्ली भारतीय भाषेतील साहित्याचा आणि हिंदी साहित्याचा अनुवादही इंग्रजीमध्ये आणि अन्य युरोपीय भाषांमध्ये झाला. भारतीय भाषेतील साहित्याचा आणि हिंदी साहित्याचा अनुवादही इंग्रजीमध्ये आणि अन्य युरोपीय भाषांमध्ये होऊ लागला. अनुवाद प्रक्रिया भारतीय भाषांमध्ये ही परस्पर अदानप्रदान या स्वरूपात गतीशील होत राहिली. त्यामुळे शरदचंद्र, रवींद्रनाथ टागोर, विमला मित्र, महाश्वेतादेवी, शंकर इ. बंगाली लेखक हिंदीमध्ये तितकेच लोकप्रिय झाले. अमृता प्रीतम या प्रक्रियेमुळे पंजाबपुरत्या मर्यादित राहिल्या नाहीत. वि. स. खांडेकर, कुसुमाग्रज, जयवंत दळवी, गंगाधर गाडगीळ, भालचंद्र नेमाडे, विजय तेंडूलकर, शिवाजी सावंत, नारायण सुर्वे, दया पवार, शरणकुमार निंबाळे, आनंद यादव इ. लेखक अनुवादांमुळे मराठी प्रदेशातून अखिल भारतीय स्तरावर पोहचले. याचं सारं श्रेय अनुवादालाच दिलं पाहिजे.

◆ **मराठी लेखक हिंदीमध्ये :-**

विजय तेंडूलकर यांची सर्व नाटके हिंदीमध्ये आलेली आहेत. तर शिवाजी सावंत यांच्या सर्व साहित्यकृती हिंदीमध्ये आलेल्या आहेत. मराठीतील कादंबरीकार, नाटककार जयवंत दळवी यांच्याही साहित्यकृती हिंदीमध्ये आलेल्या आहेत. मराठीतून हिंदीमध्ये अनुवाद करण्याचे काम अनेकांनी केले आहे. त्यात डॉ. चंद्रकांत बांदिवडेकर, लीला बांदिवडेकर, प्रकाश भातंब्रेकर, चंद्रकांत पाटील, वसंत देव, सूर्यनारायण रणसुभे, वेदकुमार वेदालंकार, आसावरी काकडे यांचा उल्लेख करावा लागेल.

◆ **मराठी साहित्यकृती कन्नडमध्ये :-**

सनेगुरुजींची 'श्यामची आई' अनुवादांमुळे कन्नडमध्ये 'शामन ताई' अनुवादात झाली. 'ययाती', 'दोन ध्रुव', 'झोंबी', 'उचल्या' या साहित्यकृतींचेही कन्नडमधून अनुवाद झाले आहेत.

गळगनाथ उर्फ वेंकटेश तिरकी कुलकर्णी हे धारवाड जिल्हयातील हावेरी तालुक्यातील गळगनाथ हे त्यांचे गांव ते धारवाडच्या ट्रेनिंग कॉलेजमध्ये शिक्षक, नंतर मुख्याध्यापक झाले. 'केसरी' व 'करमणूक' यांचा प्रभाव त्यांच्यावर होता. 1907 ला त्यांनी 'सदबोध चंद्रिके' हे मासिक सुरू केले आणि त्यातून ते मराठी कादंबऱ्यांचे कन्नड अनुवाद प्रकाशित करू लागले. त्यांच्या त्या कादंबऱ्याला तेथे फार लोकप्रियता मिळाली. त्यांनी 'मराठा अभ्युद्यय', 'शिवप्रभवित पुण्य', 'ईश्वरी सूत्र', 'झात्र तेज' अशा बावीस कादंबऱ्यांचे कन्नडमधून अनुवाद केले.

"मूळ कादंबरी माझ्या हातातलं बाहुलं असते." असे त्यांचे अनुवादाचे मत होते.³

◆ अनुवाद भाषांतरमुळे 'बलुत' परदेशातही :-

दया पवारांचं बलुतं आत्मकथन 24 डिसेंबर 1978 ला प्रसिध्द झालं. 'बलुत' ची स्तुती आणि निंदा तेवढीच झाली. परंतु या पुस्तकाला प्रचंड प्रतिसाद मिळाला. विद्वानांनी, समिक्षकांनी योग्य ती दखल घेतली. प्रसिध्द होताच पंधरा हजार प्रती खपल्या. एन. एफ. डी. कडून अत्याचार चित्रपट निघाला. बलुतं हिंदी, कन्नड, गुजराती या भारतीय भाषाबरोबरच जपानीज, जर्मन या परकीय भाषांमधून भाषांतरीत झाले. त्यामुळे यांना किर्ती आणि पैसाही मिळाला.⁴

अनुवाद व भाषांतर या प्रक्रियेमुळे दलित साहित्यिक शरणकुमार लिंबाळे अक्करमाशी सुरुवातीला हिंदी व नंतर पंजाबीमधून व पुन्हा मल्याळम या भाषेतून पोहचलं. पुढे अक्करमाशी तमिळ भाषेतूनही प्रसिध्द झालं. तर त्यांचेच द आऊटकास्ट, टुवर्डस् अँड अँस्थिटिक्स ऑफ दलित लिटरेचर ही पुस्तके इंग्रजीमधून निघाली.

◆ अनुवादाचे स्वरूप :-

अनुवादित साहित्य याचा आढावा घेतल्यानंतर अनुवादाचे स्वरूप हे समजून घ्यावे लागेल. अनुवाद प्रक्रियेविषयी निश्चित अशी काही तत्त्वे नाहीत. अनुवाद ही सापेक्ष क्रिया आहे.

अनुवादामध्ये स्वतःचं अस्तित्व दिसणार नाही. याची काळजी अनुवादकाला घ्यावी लागते. अनुवादकाला स्वतःला विसरावं लागतं. आपली शैली विसरून, आपल्या विचारांची वस्त्र उतरून नवीन कपडे अंगावर चढवावे लागतात. या प्रक्रियेला परकीय प्रवेशही म्हटलं जातं. एका भाषेतील आत्मा कायम ठेवत त्याची पुर्नस्थापना करण्यासारखं हे काम आहे. संवेदनशील, संदेश, प्रगल्भता, संस्कृती आणि वातावरण सुरक्षित ठेवून ते दुसऱ्या भाषेतील वाचकापर्यंत पोहचवण्याचं काम अनुवादकाला करावं लागतं. सर्व साहित्य प्रकारात कवितेचा अनुवाद करणं अवघड काम असतं. हे आव्हानात्मक असतं. या आव्हानाबाबत आसावरी काकडे म्हणतात—

कवितेचा अनुवाद करणं मला खूप आवडतं. कारण यात दुहेरी आव्हान आहे. पहिलं म्हणजे दुसऱ्याने रचलेल्या शब्दांचा व्यूह तोडून त्यात प्रवेश करणं.. आणि शब्दांना घायाळ न करता किंवा आपण घायाळ न होता... त्या चक्रव्यूहातून सहीसलामत बाहेर येणं...इतकच नाहीतर शब्दांच्या आत—बाहेर, आसपास, वर खाली लगटून आलेला आशय बरोबर घेऊन बाहेर येणं हे एक आव्हान. दुसरं आव्हान असतं या आशयाच्या बाहेर जाऊन तो आशय आपल्या शब्दात उतरवणं.⁵

वरील संदर्भ लक्षात घेता असे दिसते की, आसावरी काकडे यांनी आपल्या हिंदी कविता संग्रहाचं नांव मौन क्षणों का अनुवाद असे ठेवले आहे.

◆ अनुवादकाची जबाबदारी :-

अनुवाद प्रक्रियेदरम्यान अनुवादकाला त्यातून स्वतःला वजा करावं लागतं. जर अनुवादक लेखक असेल तर त्याचा दबाव मूळ लेखकाच्या आत्म्यावर पडणार नाही याची त्याला काळजी घ्यावी लागते. अनुवादकावर केवळ कविता पोहचवणं एवढीच जबाबदारी नसते. तर मूळ भाषेची आणि कवीची प्रतिष्ठा सांभाळण्याची जबाबदारी असते. या संदर्भात चंद्रकांत भोंजाळ म्हणतात, हे जर अनुवादकाने लक्षात नाही घेतलं तर... लेखकाला जे सांगायचे आहे ते अनुवादातून पुढे येत नाही. त्यामुळे चुकीचा संदेश जातो आणि कवीवर आणि कवितेवर अन्याय केल्यासारखे होते. तेव्हा त्यांनी कुसूमाग्रज यांच्या एका कवितेवर खटकनाष अनुवाद याचे उदा. दिले आहे. कुसूमाग्रजांची मुळ कविता...

तुम्ही जेव्हा
माझ्या कवितेशी बोलता
तेव्हा माझ्याशी बोलू नका
कारण माझ्या कवितेत
मी असेन बराचसा
बहुदा
पण माझ्याशी बोलण्यात मात्र
तुम्हीच असाच पुष्कळदा,

याचा हिंदी अनुवाद पुढीलप्रमाणे—

आप जब कवियोंसे बातचीत कर रहे होते है
मुझसे उस वक्त मत बोलीए
क्योंकी कविता में
मैं होउंगा बहुत कुछ
बहुधा

लेकीन मुझसे बोलते वक्त केवल
आप ही होंगे
जादा तर

मूळ कवितेचा आशय कवितेशी संवाद असा आहे, कवीशी संवाद असा नाहीये. हा अनुवाद त्यांना खटकला. प्रत्येक अनुवादकाच्या सादरीकरणामध्ये शब्दांच्या निवडीमध्ये वेगळेपण असू शकते पण आशयाच्या बाबतीत तडजोड करणं हे या काव्याची हत्या केल्याप्रमाणेच आहे.⁶ यासंदर्भात आणखी एका इंग्रजी नाटकाचे उदा. घेता येईल.

शेक्सपियरच्या ऑथेल्लो या नाटकात ऑथेल्लोच्या तोंडी एक वाक्य असे आहे. **I am black** या वाक्याचा शिरवाडकरांनी अनुवाद केला आहे— माझा अंगवर्ण नाही गोरा. शेक्सपियरची ऑथेल्लोच्या तोंडची साधी सरळ भाषा सोडून शिरवाडकर स्वतःची भरजरी भाषा तिथे वापरतात. हे पात्राच्या स्वभावाशी विसंगत आहे.⁷

◆ अनुवाद प्रक्रियेत शैली आव्हान असते :-

अनुवाद प्रक्रियेत शैली हे एक आव्हान असते. मूळ लेखकाची एक स्वतःची एक खास शैली असते. त्याची कथनाची एक पध्दत असते. एखाद्या रचनेतले धागे जितके महत्त्वाचे असतात तितकेच त्यातील ताणेबाणेही महत्त्वाचे असतात. त्याची बांधणी कायम ठेवत जेव्हा मूळ रचनेचं भाषांतर केलं जातं, तेव्हा कुठे ते भाषांतर योग्य तऱ्हेने होतं. विशेषतः भाषेचं वैशिष्ट्य असलेली लालित्यपूर्ण आणि कलात्मक शैलीतील अभिव्यक्ती असलेली साहित्यकृती अनुवादीत करताना फार सावधगिरी बाळगावी लागते. विनोदी लेखनाला अनुवादात पकडणं फार कठीण जातं. मराठी साहित्यामध्ये पु. ल. देशपांडे मोठे साहित्यिक आहेत. परंतु त्यांचा विनोद शब्दनिष्ठ असल्यामुळे त्यांचे साहित्य हिंदीमधून अनुवादीत झाले नाही. काही प्रमाणात झाले. रेखा देशपांडे यांनी प्रयत्न तसा केला. परंतु एवढा मोठा साहित्यिक अनुवादाच्या स्वरूपातून म्हणावा तेवढा पुढे आला नाही.

अनुवाद प्रक्रियेतील अनुवादकाला फार काळजी घ्यावी लागते. कारण त्या-त्या लेखकाने आपल्या साहित्य कलाकृतीत आपली भाषा, प्रदेश, वातावरण, त्या-त्या प्रदेश व समाजाची संस्कृती त्यातून मांडलेली असते. चंद्रकांत भोंजाळ 'उपरा' चा 'पराया' अनुवाद करताना त्यांनी लक्ष्मण माने यांच्या सातारा परिसराचा अभ्यास करून संपूर्ण माहिती घेऊन, कैकाडी समाज समजावून घेऊन त्यांचे रितीरिवाज माहित करून घेऊन 'पराया' हे अनुवादीत पुस्तक लिहीले आहे. दया पवार यांच्या 'बलुत' संदर्भात ते असेच सांगतात. 'बलुत' चं 'अच्छूत' हिंदी अनुवाद झाल्यावर हे पुस्तक पुढे सात भाषेतून अनुवादीत झालं. त्यामुळे अनुवादकाला खूपच काळजी घ्यावी लागते.

◆ अनुवादक प्रक्रियेतील समस्या :-

अनुवाद म्हणजे काय? अनुवाद प्रक्रिया म्हणजे काय ? अनुवादीत साहित्य, साहित्य याचा आढावा घेतल्यानंतर अनुवाद प्रक्रियेतील समस्या पुढीलप्रमाणे दिसतात.

1. शब्दनिष्ठ विनोद—

मराठी साहित्यामध्ये विनोदी लेखक मोजके असले तरी त्यांचं साहित्य नावाजलेलं आहे. चि. वी. जोशी अगोदरच्या काळात व नंतर पु. ल. देशपांडे यांचा विनोद शब्दनिष्ठ स्वरूपाचा असल्यामुळे इतर भाषेत अनुवाद करताना फारच कठीण जातं. त्या-त्या शब्दाला इतर भाषेत मर्यादा येत असल्याने अनुवाद प्रक्रियेत ही समस्याच आहे.

2. अनुवादकाचं काम दुय्यम—

साहित्य कलाकृतीचं व त्या संबंधित साहित्य निर्मिती करणाऱ्याचं कौतुक मोठ्या प्रमाणात होतं. परंतु अनुवादकाचं कौतुक मात्र म्हणावं तेवढं होत नाही. त्याची सार्थकता त्या अनुवादकाला सिध्द करावी लागते. ही देखील अनुवादकाच्या पुढची समस्याच आहे.

3. किंमत आणि अर्थकारण—

नवकर्नाटक ही कन्नडमधील एक मोठी प्रकाशन संस्था आहे. या संस्थेने मराठीतून अनुवादीत झालेली अनेक पुस्तके प्रकाशित केली आहेत. उदा. बाळ कोंडके यांचे कथालेखन तसेच 'नाच गं घुमा', 'उचल्या', लक्ष्मण गायकवाड, दादासाहेब मोरे— 'गबाळ', भ.ग.बापटाचं— 'बाबा आमटे' या संस्थेने सदर पुस्तकाचा आकार कमी करून सव्वाशे दिडशे पानी अनुवादीत पुस्तके छापून ती प्रसिध्द केली आहेत. याचे कारण म्हणजे किंमत आणि अर्थकारण होय. परंतु यामुळे मूळ साहित्य कलाकृतीला धक्का बसू शकतो. त्यामुळे किंमत व अर्थकारण ही अनुवादाच्या पुढची समस्याच आहे.

4. शैली जपणे आव्हान—

टनुवाद प्रक्रियेत शैली सांभाळणं महत्त्वाचं असतं. एखाद्या लेखकाची स्वतंत्र अशी एक खास शैली असते. अनुवाद करताना ती सांभाळावी लागते. मात्र ती स्वतंत्र शैली सांभाळताना जर जरी अनुवादकाचा तोल ढळला तर मूळ 'साहित्यकृती' बिघडते. तेंव्हा अनुवादकाला शैली जपणे एक आव्हान असल्याने अनुवाद प्रक्रियेतील ही एक समस्याच दिसते आहे.

◆ **समारोप :-**

अनुवादामुळे एका भाषेकडून दुसऱ्या भाषेतून त्या त्या प्रदेशातील समाजाची संस्कृतीची चांगल्या परंपरांची, चांगल्या विचारांची देवघेव होते आणि त्यातूनच सुखदुःख ही कळते. आज अनुवाद प्रक्रियेमुळेच दलित साहित्य विश्वात्मक होताना दिसते आहे. अनुवादामुळे फक्त भाषेचेच नाही तर वैश्विक विचारांची देवघेव होते. त्यामुळे या प्रक्रियेत काही अडचणी जरी असल्या तरी दोन भाषांत पूल बांधण्याचे काम मात्र अनुवाद प्रक्रिया निश्चितच करत आहे. आजच्या काळात ही प्रक्रिया फार वेग घेताना दिसत आहे.

◆ **संदर्भ :-**

1. मराठी साहित्य इतिहास आणि संस्कृती- वसंत आबाजी डहाके, पृ.क. 86
2. मराठी साहित्य इतिहास आणि संस्कृती- वसंत आबाजी डहाके, पृ.क. 87
3. समिक्षा विविधा सं. डॉ. विद्यागौरी टिळक, कर्नाटकात मराठी लेखक- डॉ. उमा कुलकर्णी, पृ.क.267
4. दलितांची आत्मकथने संकल्पना व स्वरूप- डॉ. वासुदेव मुलाटे, पृ.क. 26
5. साठोत्तरी मराठी वाङ्मयातील प्रवाह- डॉ. शरणकुमार लिंबाळे अनुवादित साहित्य (मराठी अनुवाद चंद्रकांत भोंजाळ) पृ.क. 35.
6. अनुवादित साहित्य- दामोदर खडसे (मराठी अनुवाद चंद्रकांत भोंजाळ)
7. व्यावहारिक मराठी संपादन- डॉ. स्नेहल तावरे.

**GURUKUL INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY RESEARCH
JOURNAL**

ISSN No. 2394-8426
UGC Approved Journal No.48455
International Impact Factor 2.254

Chief Editor

Mr. Mohan Hanumantrao Gitte

Website

<http://gurukuljournal.com/>

Email us

**info@gurukuljournal.com
mohan.gitte@gmail.com**

Contact us

+91 92 73 75 9904